

Абдулла Қаҳҳор

**ЁШЛАР
БИЛАН
СУҲБАТ**

**(Нутқ, мақола,
суҳбат, тақриз ва
ёзишмалар)**

**Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
„Ёш гвардия“
нашриёти
Тошкент — 1968**

8 ўз
Қ 35

Редактор
Озод Шарафиддинов

Қ а ҳ ҳ о р А б д у л л а
Ёшлар билан суҳбат.(Путқ, мақола, суҳбат, тақриз ва ёзнималар.)
Т., „Ёш гвардия“, 1968.
144 бет. Тиражи 30000.

К а х х а р А. Беседа с молодыми.

8ўз
7 — 2 — 3

На узбекском языке
А Б Д У Л Л А К А Х Х А Р

БЕСЕДА С МОЛОДЫМИ

(Речи, статьи, беседы, рецензии и переписки).

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1968

Наширёт редактори Ш. Холмирзаев Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Л. Федорова Корректор М. Азимбоева

Босмахонага берилди 16/II-1967 й. Боснига рухсат этилди 21/II-1968 й.
Формати 70×108^{1/32}. Босма листи 4,5. Шартли босма листи 6,3. Нашр листи 5,9.
Тиражи 30000.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш гвардия“ наширётни, Тошкент,
Навий кўчаси, 30. Шартнома № 136 — 66. Қогоз № 2. Р—09617.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бирлашган наширётнинг
босмахонаси. Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26. 1967 й. Заказ 4455. Баҳоси 30 т.

АДАБИЁТ ЖОНКУЯРИ

Эндигина адабиёт майдонига биринчи қадам қўйган ёш ёзувчи. Ўзининг талантига ишончдан кўра ишончсизлиги кўпроқ. Биринчи асарини матбуотда эълон қилиш учун редакция-ма-редакция қанча юрган. Бир амри маҳолликда асар газетада ё журналда эълон қилинади. Унинг бир кўнгли осмонда, бир кўнгли ерда. Уйқу йўқ — асарни ўқирмиканлар, ўқиган киши нима деркан? Бу асар унга катта йўлнинг берк эшигини очиб берармикан ёки берк эшик берклигича қолармикан? Шунга ўхшаган талайгина саволлар ёш ёзувчининг миясини пармалайди. Шундай бир пайтда ёзувчининг адресига хат келади. Хат қисқа, лекин жумлалар аниқ, масалан, шу тариқа:

«Хурматли Ш. Холмирзаев!

«Шарқ юлдузи»да босилган «Тўлқинлар» повестингизни ўқидим. Повесть яхши таассурот қолдирди. Маъмуржонни бошда табассум билан тасвир этасиз. Бутун асар давомида қисқаликка интиласиз. Ёзувчиликда кўзингиз очилиб келаётгани кўриниб турибди. Назаримда, повестнинг номи тўғри эмас.

Кейинги ишларингиз бароридан келсин!

Салом билан: Абдулла Ҳаҳҳор».

Ёки бундай:

«Ўткир!

«Чўл ҳавоси»ни ўқиб суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажакги порлоқ бўлади, қисса жуда соф, самимий, илмқ, табиий, роҳат қилиб ўқилади.

Ҳиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритми бузади, сизни чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахсдан олиб борилса ҳам шундай бўлар эди. Бунини ўйланг, ҳисобга олинг.

Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин, ижодингиз ҳеч қачон тутамасин!

Хурмат билан: Абдулла Ҳаҳҳор».

Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчи, шоир ва танқидчилар орасида.

Бундай хат бутун умр эсдан чиқмайдиган бўлиб ҳарфларигача ёд бўлиб ёш ёзувчи хотирасида қолади.

Бу воқеа бошқа тарзда ҳам рўй бериши мумкин. Мана, ёш ёзувчининг биринчи тўплами босилиб чиқди. Тенгдош ўртоқларидан, ошна, ёр-дўстларидан асари ҳақида ҳар хил гаплар эшитган. Уларнинг кўпчилиги яхши деган, албатта. Бу гапларни эшитиб ёш автор анча талтайган ҳам. Лекин кўнглининг қаерларидадир буларнинг бирига ишонса, бирига ишонмаган, ҳар хил иккиланишларни бошидан кечирган. Шундай бир пайтда, бир кўкка чиқиб, бир ерга тушиб юрган ёш ёзувчимиз газетадами, журналдами ўз асарига мақола бағишланганини билиб қолади. Мақоланинг атери олим ҳам эмас, танқидчи ҳам эмас, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор.

Мақсадда ёш авторнинг биринчи асарлари таҳлил қилинади, ўрни билан кўппина аччиқ сўзлар айтилади, асарда нима бор, нима етмайди, кўрсатилади. Лекин умидсизлантормайди. Қаҳҳорнинг шу тарзда ёзилган бир мақоласи шундай тамомланади:

«Саидахмад қўлига танбур олипти, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ қилгани йўқ, «Тортиқ»даги ҳамма ҳикоялар шунини кўрсатади. Танбурни қўлга олиб, созлашдан мурод машқ чалиш эканини эсдан чиқармас бўлгани!»

Қаҳҳор адабиётимизнинг жонкуяри сифатида тасодифан, қўлига тушиб қолган асарлариникина олиб ўқиб, баъзан баъзангина улар ҳақида фикр айтиб юрадиган ёзувчилардан эмас. У адабиётни кузатади, яхши асар билан ярқ этиб кўзга кўринган ёш авторнинг манманликка берилиб, тўғри издан чиқиб кетмаслиги тўғрисида қайғуради. Биринчи гапларда заифроқ асарлар яратган бўлса-да, «танбурнинг қулоғини бураши, парда босишига» қараб унинг олдига катта талаблар қўяди, бадиий ижод йўлини топиб олишига ёрдам беради. Мабодо бирор ёш автор ўзининг меҳнати билан тўғри йўлни топиб олган бўлса, чин юракдан қувонади, катта санъаткор сифатида уни тақдирлайди.

Саид Аҳмаднинг «Тортиқ» тўпламига бағишланган, юқорида биз эслатган мақола бундан чорак аср олдин ёзилган эди. Чорак аср вақт ўтди, Қаҳҳор чорак аср Саид Аҳмаднинг ижодини кузатди. Чорак асрдан кейин Қаҳҳор Саид Аҳмад ҳақида яна мақола ёзиб шундай тугатди:

«Саид Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзумиз ушалиб келаётибди. «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи пардаларга нолиш бериб юборган бўлса, буни ҳаяжон натижаси дейиш керак».

Қанчадан-қанча ёш авторлар ўзларининг биринчи ёзган асарларини кўтариб келиб Абдулла Қаҳҳордан қўлланма олганлар. Улардан қанчалари ёзувчи олдидан хафа бўлиб чиқиб кетиб, кейин ўз камчиликларига тушуниб олганлар, қанчалари унинг йўлланмаси билан адабиётнинг катта изига тушиб олганлар.

Баъзан шундай бўладикки, Қаҳҳорга ёш авторлар иймана-иймана ўз асарини олиб борадилар. Агар асар тузук чиқиб қоладиган бўлса, у ёш авторнинг омади келгани. Қаҳҳорнинг ўзи таҳрир қилади, ўзини нашриётчилар билан гаплашади.

Қардош халқларимиздан бир ёш автор шу хилда иймана-иймана ўзининг бир повестини Қаҳҳорга олиб келиб беради. У

катта ёзувчининг вақтини олмоқчи эмас! Бунинг устига унда қандайдир кўрқинч ҳам бор. Агар Қаҳҳор асарни йўққа чиқарса, кимга боради? Иш бутунлай бошқача бўлиб чиқади. Қаҳҳор повесть ҳақида яхши гаплар айтади ва ўзини таржимон сифатида таклиф қилади. Бугина эмас, у асарни, бинобарин авторни ҳам ташвиқот қила бошлайди. Гап қорақалпоқ ёзувчиси Қайипбергеновнинг «Совуқ бир томчи» номли повести ҳақида кетаётир.

Қаҳҳор ёш авторларнинг асарини қўлга оладими ё катта тажрибали ёзувчиларнинг асарларини ўқиб фикр айтмоқчи бўладими, у аввало ўзининг эстетик принципларига асосланади. Шу принциплар нуқтаи назаридан туриб у асарларга баҳо беради. Унинг бу принциплари унинг ўз ижодий лабораториясида ҳам асосий ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланади.

Қаҳҳорнинг эстетик талабларидан бири асарнинг ғоявий йўналиши аниқ бўлишидир. Унингча, ҳар бир асарда ёзувчи нималардир дейиши керак. Шу дейиладиган гап жуда аниқ бўлиши ҳам керак. Анс ҳолда асар сюжетига кечириб бўлмайдиган тарқоқлик бўладики, натижада асар санъат маҳсули даражасига кўтарила билмайди.

Мақолаларидан бирида Қаҳҳор нима демоқчи эканини аниқ билмай асар ёзган ёзувчининг ишини кераксиз масалани олиб илмий асар ёзган олимнинг ишига ўхшатади. Кераксиз бўлса ҳам «олим қандоқ бўлмасин бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган, олим овора бўлиб тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда олимники илмий, ёзувчники адабий асарга ўхшайди, лекин китобхоннинг «шундан мақсад нима?» деган бир саволи билан ҳар иккисининг ҳам чуви чиқади».

Қаҳҳор яна бир ёзувчининг ҳикоя ва очерклар тўпламини таҳлил қилиб юқорида айтилган гапларни ёш авторларга яна бир марта эслатади: «Автор ҳикоя ёзиш учун қаламни қўлга олмасдан бурун нима демоқчи эканини жуда аниқлаб, чегаралаб олмайди. Мақсад аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади». (Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт кўшини» номли ҳикоя ва очерклар тўплами ҳақида.)

Маънонинг аниқлиги масаласи Қаҳҳор тасавурида тўғридан-тўғри мазмун ва шаклнинг бир-бирига муносабати масаласига бориб боғланади. Шу сабабдан маънонинг мукамал чиқиши учун шаклнинг ҳам мукамал бўлишини талаб қилади у. Бу фикрни ифодалашда Қаҳҳор адабиётшуносликда иш-

латилмаган бир иборани кашф қилади. Бу «жон ва жасад» ибораси.

Бир қатор ёш авторларнинг повесть ва романларини таҳлил қилиб шундай деб ёзади: «Баъзан ёшларимиз бадний асарнинг майдонга келишида авторнинг ниятигина, унинг нима демоқчи эканлигигина ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ўйласа керак.

Тўғри, адабий асарнинг жонни — унинг мазмуни, лекин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак. Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас». Бу марксистик эстетиканинг «шаклсиз мазмун бўлмаганидек, мазмунсиз шакл ҳам бўлмайди», деган фикрнинг бошқача ифода қилиниши.

Ёш ёзувчилар билан бўлган бир суҳбатда Қаҳҳор «Жасад жонига» мос келмаган қатор асарлари таҳлил қилиб берди. Мана бир асар ҳақида Қаҳҳор суҳбатда нима деди: «Асарда воқеа — сюжет йўқ. Асарнинг иштирокчилари бошдан-оёқ ивирсиб юради, кўп гапиради, лекин ҳеч иш қилмайди. Демак, асарда бирорта образ йўқ». Асарнинг қаҳрамони «...ҳеч иш қилмайди, лекин қўш-қўш орденлар олган, ўзи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, асарнинг охирида Давлат мукофоти лауреати бўлади. Социалистик қишлоқ хўжалигимизнинг ҳамма соҳасида ҳам қўш-қўш орден олган, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Давлат мукофоти лауреати бўлган кишилар кўп. Бу ҳақиқат; лекин ёзувчи тасвирида бу ҳақиқатга ҳам соя тушади, чунки автор ўз қаҳрамонига бу ёрлиқларни тупук билан ёпиштиради».

Санъатнинг кучи шундаки, у тасвирланадиган воқеага китобхонни тўла ишонтира олади. Агар китобхон асарнинг бирор жойига ишонмаса, демак «жон ила жасад» бир-бирларига мос эмас, демак олинган воқеа сохта. Қаҳҳор бир романдан шундай фактни келтиради: қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври. Бир активист босмачилар қўлига тушади. Босмачилар унинг олдига икки шарт қўйишади: қишлоқда муштумзўр йўқ дейиш ва бундан кейин улар билан бир фикрда бўлиш. Бунга қўймаса — ўлим. Активист ўлимга рози бўлади. Бугина эмас, у босмачиларни «ювиндихўрлар», «чаёнлар» деб сўқади. Қаҳҳор бунга китобхон ишонмаслигини айтади. Чунки босмачилар қўйган шарт шу оннинг ўзида амалга оширилиши шарт эмас. У «хўп» деб тегиншли жойга бориб хабар қилиши мумкин эди. Фурсатдан фойдаланиб қишлоқ халқини босмачиларга қарши кўтариши ҳам мумкин эди, лекин активист «хўп» демайди, ўлдирилади, «Лекин китобхон сезиб турадики, активист бекорга ўлиб кетди. Шу сабабли бу ўлимга ишониб бўлмайди».

Воқеаларнинг ишонарсиз бўлиб чиқиши учун Қаҳҳор фикрича икки нарса сабаб: бири — ёзувчининг гўллиги, яъни интеллектуал дунёсининг ниҳоятда заифлиги, иккинчидан — бошқаларни ҳам ўз заифлиги даражасида кўриши. Бошқача қилиб айтганда, бу «бепарволик, китобхонни ҳаминиша кўз олдида тутмаслик, масъулият ҳис қилмасликнинг натижасидир. Ёзувчининг бирпас ҳам китобхонни унуттишга ҳақиқи йўқ».

Баъзан ёш ёзувчилар илҳом масаласини тор тушунадилар. Уларнинг назарларида, илҳом бу қандайдир ҳаётдан ташқарида турган, баъзан келадиган, кўп вақтлар ишлаш иштиёқи бўлса ҳам кела бермайдиган бир нарса деб билишади. Асарнинг баъзан заиф чиқиб қолишини «илҳом келмаганликдан», деб уқтиришга уринадилар. Қаҳҳор илҳом ҳақида гапириб, бу масалага ҳам ўз қарашларини беради ва масалани анчагина ойдинлаштиради.

У илҳомни аввало халқ ҳаётига олиб бориб боғлайди. «Халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради», дейди у мақолаларидан бирида. Аниқроқ айтганда, илҳом бу — «ҳаётни ҳис қила билиш, уни қалб кўзи билан кўриш, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англаш»дан иборат дейди. Дарҳақиқат ҳар бир инсон ҳам ҳаётнинг яхши томонларини кўриб қувонади, ёмон томонларини кўриб ўксинади. Лекин ёзувчи аҳлида бу ҳолат алоҳида кучли бўлади. Ёзувчи ҳаётнинг ижобий томонини кўриб шу даражада қувонадики агар ўз китобхонлари билан бу қувончни ўртоқлашмаса, қувонч қирғоқдан ошиб, ёзувчи дилини сиёҳ қилиши мумкин. Ҳаётнинг ёмон томонлари ҳам худди шу ҳолатга сабаб бўлади. Агар ҳаётнинг салбий томонларини халқ ўртасига ташлаб, фош қилиб, санъаткорона қоралаб бермаса, пайдо бўлган нафрат ёзувчи дилини вайрон қилиши мумкин. Айтмасдан чидаш мумкин бўлган пайтларда илҳом пайдо бўлмайди. Чидай олмайдиган вақтда илҳом пайдо бўлади. Чидай билмасликни ҳис қилиш учун, албатта, ўз халқининг илғор фарзанди бўлиш керак. Қаҳҳор илҳомни мана шундай тушунади ва ёш қаламкашларга ҳам шундай тушунтиради.

Илҳом келиши учун ёзувчи дили билан халқ дили пайванд бўлиши керак. Ёзувчи шундай бўлиши керакки, у халқни қувонган нарсасига қувонсин, халқни нафратланган нарсага нафратлансин. Шундагина ёзувчи илҳомни моддий кучга айланади. Герцен ёзувчинин «халқнинг пайгамбари» деган экан. Бунинг маъноси шуки, халқ аксарият вақтларда қувонади, лекин бу қувончининг моҳиятига кўп эътибор бериб ўтирмайди.

нафратланади, лекин бу нафратланишнинг моҳиятига ҳам кўп эътибор бериб ўтирмайди. «Пайгамбар» — ёзувчи ўша қувонч ёки ўша нафратнинг моҳиятини очиб бериши, дилнинг тўрида, тилининг учида турган гапни айтиши керак. Худди шу маънода Қаҳҳор «Шарқ юлдузи» журнали редакцияси томонидан берилган саволларга жавоб қилиб шундай деган эди: «Халқнинг кўнглидаги бирор гапни, тилининг учида турган гапни топиб айтсам дейман». Ўша жавобда «Сўнги нусхалар» («Тобутдан товуш») пьесасишнинг яратилиши ҳақида гапириб, юқоридаги ҳақиқатни яна бир марта таъкидлайди: «Жамиятимизни қуртдай кемираётган порахўрликнинг чипқон азобидан вужудим қақшаб келаётган эди. «Тобутдан товуш» қўзғатган қаққаҳани, «думи босилган» кимсаларнинг гингшиётганини эшитиб, кўзим бир оз очилгандай бўлди».

Илья Эренбург ёзувчининг асар яратишини «ҳомилалар хотиннинг туғишига» ўхшатган. Ҳомилалар хотиннинг туғиши қандай муқаррар бўлса, ёзувчининг дилида гап пайдо бўлгандан кейин, ёзиллиши ҳам шундай муқаррар. Ҳомилалар хотиннинг туғмаслиги жисмоний фалокатга келтиради. Ёзувчи дилдаги гапни гапиролмас, у руҳий фалокатга учрайди. Шу сабабдан «Тобутдан товуш»нинг яратилиши Қаҳҳорнинг «кўзини очган». Бордию, бирор сабаб билан асар яратилмаган бўлса, нима бўлар эди? Кўнгли хира, очиқ кўз «ёпиқ», ёзувчи қанчадан-қанча руҳий азоб торган бўларди.

Санъаткорлар ишида фақат илҳом билан иш битмайди. Илҳом билан бирга шижоат ҳам керак. Тўғрироғи, илҳом — халқ ҳаёти билан мустаҳкам боғлиқлик шижоатни ҳам ўз ичига олади. Қаҳҳор фикрича ўзининг шахсий манфаатларини ҳисобга олмасдан «ҳақ-ҳаққоният учун» жонбозлик кўрсатган ёзувчигина ҳақиқий ёзувчи бўла олади. Қаҳҳор нуқтаи назарида, «ҳақ-ҳаққониятга келганда вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» кучоғига отилган улуг Навоий», «ёлгончилик уяси бўлмиш бойларнинг юзига «туф» деб шеър ёзган Фурқат», «ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик ушвонидан воз кечган Чехов ва Короленко, «ақидаси учун ўз халқини қўйиб» буюк миллат рус халқига ўғил бўлган Эмиль Золя»ларнинг ҳаракатлари ёзувчи учун шижоат тимсоли бўла олади.

Бу номи тилга олинган классиклар энг оғир кунларда яшаб зўр шижоат кўрсатган ёзувчилар. Революциядан кейинги даврда ҳам шижоати талантига баробар келаётган ёзувчилар кўп бўлган ва ҳозир ҳам бор. Қаҳҳор шундай ёзувчиларнинг

бири ва уларнинг тарафдори. Лекин шундай ёзувчилар ҳам бўладикки, уларда бу хислат ўрнини шахсий манфаат эгаллаб олган. Улар ҳаётнинг мураккаб қатламларига қўл уришдан қўрқадилар, халқ дилидаги дардни, қувончни топиб айтиш учун уринмайдилар. Рус халқининг «Как бы чего не случилось» деган мақоли гўё доим уларнинг ёдида туради. Уларнинг бир хиллари кўпроқ «арзон» фактларни топиб, уларни катта умумлашма даражасига кўтармоқчи бўладилар. Қаҳҳор бу хил ёзувчиларни қатъий қоралайди. У марказий газеталарнинг бирида шундай ёзувчиларнинг бир қанча ҳикояларини ўқиганини ёзади: «Буларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган бир киши ариқча йиқилиб тушган болани кўриб қолади-ю, онасига топширади; бирида трамвайга тушиб билет олмаган бир чол эртасига иккита билет олади». Бу фактлар Қаҳҳор назарида оддий, бадий асарларда шарҳлашга, ташвиқот қилишга арзийдиган, умумлаштириб китобхонга катта бир сабоқ берадиган фактлар эмас. Чунки «онгли совет кишиси ўрнида онгсиз бир гўдак бўлганда ҳам, йиқилиб тушган болани кўргач, дод солиб ёрдамга одам қақирарди».

«Китоб шавқ билан ўқилиши керак» — мана Қаҳҳорнинг эстетик сабоқларидан бири. Дарҳақиқат, ёзувчи китобни ўқитиш учун, китоб орқали бирон зарур гапни ўтказиш, китобхонга таъсир қилиш учун ёзади. Борди-ю, китоб ўқилмайдиган бўлса, ёзувчи ҳар қанча «катта» гоя ва «катта» воқеаларга қўл урмасин, у китоб, қайси жанрда яратилгани ва каттакичиликгидан қатъи назар, отилиб мўлжалга тегмаган ўқ. Шундай китоблар борки, «ҳажми хийла салобатлик, ҳозирги замон темасида, ҳозирги замон темаси бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» тема. Қаҳҳорон жамоат ишида «актив», қундалик нормасини юз элликдан кам бажармайди; ишдан кейин романлар, ўз касбига доир китоблар ўқийди; қабр устида нутқ сўзласа, ўлик бажара олмай кетган ишларни давом эттиришга ҳамма номидан сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш мажлисига айлантириб ўзининг ажойиб режаларини, таклифларини ўртага ташлайди... ҳамма унинг сўзларига қулоқ солади...»

Қаҳҳор бу ерда баъзи асарларда мавжуд бўлган схемани ўртага ташлайди ва уни қоралайди. Ҳақиқатан ҳам шу хилда юзани, бедард, бемақсад ёзилган асарлар фақат фойдасизгина эмас, балки адабиёт учун, маданиятимизнинг тараққиёти учун зарардир. Чунки бундай асарлар ва бундай асарларни мақтайдиган танқидчиларнинг мақола ва китоблари китобхонларимизнинг дидини бузади, адабиётнинг обрўйига путур етқа-

зади, бинобарин, адабиётнинг тарбиявий вазифасини бажаришга тўсиқ бўлади. Шу маънода Қаҳҳор «бу хилдаги китоблар ҳеч қандай ижобий ва тарбиявий роль ўйнамайди, аксинча адабиётнинг тарбиявий ролига зарар етказди; замонавий темани, ижобий қаҳармонни, умуман, адабиётни китобхон кўзида бевурд қилади», дейди.

Қаҳҳор китобнинг ўқимишли бўлишини икки нарсада кўради. Биринчиси, китоб илҳом билан ёзилиши керак. Илҳом эса, юқорида айтилганидек, дард, эҳтирос, халқ дилидаги дардни сеза билиш, унинг тили учиде турган гапини топа билиш. «Илҳомсиз ёзилган ўлик асарларни ҳеч қанақа юксак гоё, ҳеч қандай муҳим тема, техника, малака тирилтира олмайди», Китобнинг ўқимишли бўлишининг яна бир манбаи ёзувчининг бадий маҳорат сирларини эгаллашидадир. Қаҳҳор назарида маҳорат ҳам ташқаридан келадиган бир нарса эмас, балки у ҳам илҳомга боғлиқ. Лекин илҳомнинг ўзи — халқ дардини сеза билиш, уни ҳис қила билишнинг ўзи бадий маҳоратни туғдира бермайди. Халқ дарди ва қувончини сеза туриб бадий техника устида ўйлаган, қунт билан ишлаган ёзувчигина яхши асар ярато олади.

Абдулла Қаҳҳорни ёзувчиларимиз ичида сўзга энг моҳири дейдилар. Бу гап ҳеч кимда шубҳа туғдирмаса керак. Сўзларни маънодор қилиб ишлатишда, ихчам жумлага катта мазмун бағишлашда, фикрни лўнда ва аниқ қилиб бера билишда Қаҳҳор ўз сафдошлари ичида фахрли ўринни эгаллайди. Тил жиҳатдан ўз касбдошларига, хусусан, ёшларга нисбатан унинг талаби катта.

Қаҳҳор тил ҳақида гапирар экан, аввало, ёзувчи бўламан деб, қўлига қалам олган киши тилнинг қонун-қоидаларини яхши билишини талаб қилади. «Модомики тил адабиётнинг энг биринчи элементи экан, тилни, унинг қонун-қоидаларини, хусусиятларини ўрганишга ҳаракат қилиш адибнинг энг асосий вазифаси бўлиши керак», дейди у.

Маълумки тил — алоқа қуроли. Адабиётга эса у англашиш воситаси. Шундай экан, у ёзувчи фикрини англашишда асосий омил бўлиши керак. «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани англашиш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, раво, содда тил керак». Қаҳҳор ортиқча чийралган, ортиқча буралган тилга қарши. Сўзлар қанча табий ишлатилса, ёзувчи айтадиган фикр шунча аниқ ифодаланади. Баъзи ёзувчилар «илмини», «маҳоратини» кўрсатмоқчи бўлиб, маъносиз оборотларни кўп ишлатадилар; «чиройли» қилиб, «қойил

қиладиган» қилиб ёзишни касб қилиб оладилар-да, тилдаги табиийликни бузадилар. Қаҳҳор бунақа қойил қолиш мумкин бўлмаган «қойил қолдиришлар»га мутлақо қарши. Қаҳҳор ўз талабларини ёш авторларнинг асарларидан мисоллар келтирган ҳолда ўртага қўяди. Масалан, бир ёш ёзувчининг асарини таҳлил қилиб «отни жадаллатди» деган маънони айтиш учун «отнинг жиловини силтаб, тезлашни қистади» деб ёзилганини таҳлил қилади. Бу ерда бир маъно учун содда гап қўшма гапга айлантирилган. Ҳақиқатан ҳам шу маънони қўшма гапда ҳам изҳор қилиш мумкин, агар шу жумланнинг бирон қисмида бу ҳаракатнинг отни жадаллатишдан бошқа ҳам бирон қўшимча маънони бўлса. Гарчи маъно битта экан, унда бошқа қўшимча биронта маъно ёки оҳанг йўқ экан, нима учун жўнгина, соддагина қилиб айтиб қўя қолиш мумкин эмас!

Қаҳҳор бадий тилнинг баъзи хусусиятлари ҳақида ҳам гапирди. У мақолаларидан бирида бир ёш авторнинг ўхшатишлардан фойдаланишдаги камчиликлари ҳақида фикр юритади. Ўхшатиш Қаҳҳор назарида, «ўқувчига оз маълум бўлган ёки мутлақо маълум бўлмаган нарса унга жуда ҳам маълум бўлган нарсага ўхшатилиши керак. Ўхшатиш адабий асарда жуда катта ўрин тутди, лекин у китобхоннинг тез англашига, тасаввур қилишига ёрдам бермаса, ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди».

Дарҳақиқат, ўхшатиш бу восита — бадий восита, агар у англашни қийинлаштира, бадий восита эмас, «бадий тўсиқ». Классик адабиётимизда гўзал қизнинг юзини кўпроқ ойга ўхшатадилар. Нима учун шундай қилинади? Дунёда ойдан гўзал нарса йўқми? Балким ўхшатишдан гўзал ойдан гўзалроқдир. Лекин бари бир ойга ўхшатиша берадилар. Мана ҳозир маълум бўлдики, ойнинг сатҳи ўзининг кўриниши билан ер юзига нисбатан хунук: катта баланд-пастликлардан иборат, қурғоқ, бир исса юз градусдан ошиб, бир совица юз градусдан пастга тушиб айнийдиган бир планета экан. Лекин ҳозир ҳам ойнинг шу хусусиятларини била туриб шоирлар ойга ўхшатишдан воз кечганлари йўқ. Сабаби нимада? Ой ансарият вақтларда хусусан қоронғи оқшом фонид аниқ, равшан кўзга ташланади. Қўёшни, масалан, кўриш анча қийин — у кўпроқ оловга ўхшайди, лекин ойн аниқ ва равшан кўриш мумкин. Уша аниқлиги, равшанлиги учун ҳаминша ойга мафтунмиз, мафтун бўлиб қоламиз ҳам.

Тошкент бадий тасвир санъати музейида «Чўмилиувчи қиз» расми бор. Бу расм гўзалликнинг намунаси. Нима учун шоир-

лар ўзларининг тасвирлаётган қизларини ўша чўмилувчи гўзалга ўхшатмайдилар. Чунки у кўпчиликка маълум эмас. Унга ўхшатиш учун ўша расм ҳақида икки-уч бет ёзиб таърифини бериш керак бўлар эди.

Қаҳҳор бир авторнинг асарларидан мисоллар ҳам келтириб ўз фикрини далиллайди. «Қоронғида чақмоқдай отилган ўқларнинг овози катта мис жомнинг четига бир тош билан ургандай бўлди». Бу ўхшатма аввало мураккаб: ўқ чақмоққа ўхшатилади. Ўқдан ўтиб чақмоқни тасаввур қилгунча яна бошқа иккита эпитетли предмет келади: «Катта, мис жом», ундан кейин мураккаб ҳаракат тасвири — «четига бир тош билан ургандай». Бу кейинги жумладаги маънони тасаввур қилгунча отилган ўқнинг қандай экани китобхон хотирасидан чиқиб кетади. Бундан ташқари жомдан чиққан овоз милтиқ овозига ўхшатилса бошқа гап: милтиқ овози кўпларга маълум ва аниқ. Бу ерда, умуман, бадий воситани ҳис қилиш йўқ: аниқ нарса ноаниқ нарсага ўхшатилади. Мана узундан-узоқ ва мураккаб ўхшатишдан келиб чиқадиган натижа. Шу хилдаги ўхшатишлар асарда кўпайиб кетаверса, китобхон асарни ўқимай қўйиши турган гап.

Абдулла Қаҳҳор яқинда ёш ёзувчиларнинг семинарида нутқ сўзлаб, унда: «Келажакда ўзбек адабиёти буюк адабиёт бўлади», деб башорат қилди. Эртага бўладиган шу буюк адабиётда Абдулла Қаҳҳорнинг роли катта. У фақат бадий асарлари билан эмас, балки танқидий мақолалари, ўзининг эстетик принциплари билан ҳам улкан иш қилмоқда.

Матёқуб ҚУШЖОНОВ.

„Т О Р Т И Қ“

Сандаҳмад Ҳусанхўжаев. Ҳикоялар тўплами. ЎзНАШР, 1940.

Бирон олим чиқиб, «бўрининг тишига сера кислота-сининг таъсири» деган мавзуда илмий асар ёзиши мумкин: бўриларни тутиб, тишини қоқиб олса бўлади, сера кислотаси сероб нарса, тажрибалар ўтказиш учун айрим шароит — ускуналанган катта лаборатория керак эмас. Олим истаганича тажриба ўтказиши ва бу тажрибалар асосида бирон ҳақиқатни тасдиқлаши мумкин. Қанча меҳнат сарф қилинган, балки хийла уддабурролик билан тартиб берилган бу илмий асарни китобхон, эҳтимол, мароқ билан ҳам ўқир. Лекин илмий асарнинг илмий асар бўлиши учун олимнинг меҳнати, китобхоннинг мароқ билан ўқишигина кифоя қилмайди. Маълумки илм қайси йўл билан бўлмасин бирон ҳақиқатни тасдиқлар экан, бундан кишиларнинг эҳтиёжи учун зарур бўлган бир хулоса чиқаришни кўзда тутати. Ҳеч бир илмий фикр йўқки, бевосита ёки талай воситалар орқали бўлса ҳам одамларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлмасин. Зотан илм эҳтиёждан туғилади эмасми?

«Тортнқ» тўпламидаги кўп ҳикоялар мана шунақа ҳожати йўқ «илмий» асарга ўхшайди. Олим қандоқ бўлмасин бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчиники адабий асарга ўхшайди, лекин китобхоннинг: «Бундан мақсад нима?»— деган бир саволи билан ҳар иккисининг ҳам чуви чиқади.

Тўпламдаги «Севинчи» ҳикоясининг мазмуни мана шундай:

Шоқосим деган бир киши идорасида ишлаб ўтирганида синглиси «туғиб қўйди» деган хабарни олиб келди. Хотини икки қат бўлгани учун Шоқосим «хотиним туғипти», деб ўйлайди. У кечқурун ўртоқлари билан бирга уйга боради. Шунда маълум бўладики, Шоқосимнинг хотини эмас, сиғири туққан экан.

Хўш, нима бўлипти? Ёзувчи асар ёзганида китобхонга айтадиган зарур гапи — дарди бўлади. «Севинчи»ни ёзишда ёзувчига нима илҳом берган? Уқувчи Шоқосимни телба бир одам деб ўйлаши мумкин, чунки:

1. Синглиси «туғиб қўйди» деганда хотини туққанига амин бўлиб синглисига суюнчи беради, лекин гўр оғзидан қайтган хотини ҳақида ҳеч нарса сўрамайди;

2. Тезда уйига бориш ўрнига идорада ҳар кимга мурожаат қилиб, ўғлига ном қўйиш ҳақида маслаҳат сўраб юради ва шу билан кунни кеч қилади;

3. Кечқурун уйига ўртоқларини эргаштириб боради ва шунда ҳам кириб, хотинини, боласини қўрмайди; ўртоқлари билан ўтириб синглисига «чақалоқни» олиб чиқ, деб буюради.

Шундай одам телба эмасми? Демак, ҳикоядан: «Оламда шундай телбалар ҳам бор», деган маъно чи-

қиши керак. Автор шундай демоқчими? Йўқ, автор бунни хаёлига ҳам келтирган эмас. Бўлмаса нима демоқчи? Ҳеч нарса демоқчи эмас. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўйган эмас, ҳикоя сўз бўтқасидан иборат.

«Тез ёрдам» ҳикоясида ҳам ҳеч бир маъно йўқ. Шу Шоқосимми, ё бошқа бир Шоқосимми, тўлғоқ тутиб ётган хотинига «Тез ёрдам» машинасини чақирмоқчи бўлади. Телефонда англашилмовчилик бўлиб, «Тез ёрдам» ўрнига ўт ўчириш командаси келади. Бунинг маъноси нима?

«Безовта» ҳикоясида бир пианиста ёйиб қўйилган кўйлакни кечаси ўғри гумон қилиб, тош отади; ўғри эмас, кўйлак эканини билганидан кейин хотиржам бўлади. Шунга ўхшаган бир латифа бор. Афанди кечаси уйғониб қараса, ҳовлида биров турганга ўхшайди. Афанди уни ўғри гумон қилиб, милтиқ билан отади; кейин билса, ўзининг кўйлаги экан. Шунда: «Хайрият ичидан ўзим йўқ эканман, бўлмаса ўлар эдим», деб худога шукур қилади. Бу ажойиб заҳарханда бўлиб, бунда диннинг: «Ҳар иш худодан, худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш бўлмайди» деган таълимотидан кулинади. Шундай чуқур маъноли латифа ёзувчининг қўлида ҳикояга айланиб ҳеч-пуч бўлиб қолади.

«Дайди ошиқ» ҳам ҳеч қандай қийматга эга эмас, унда ҳам автор нима демоқчи эканини ўзи билмайди.

Эгамберди деган бир кишини хотини паранжи ёпишиб пойлайди. Эгамберди билмасдан ўз хотинига муҳаббат изҳор қилади, хотини юзини очиб ўзини танитганда гаранг бўлиб қолади. Бу ҳикоянинг маъноси шу бўлиши мумкин: хотинини алдаб бошқалар билан ўйнамоқ ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Агар авторга ҳикоянгдан шундай маъно чиқади десаңыз, сочинин юлади. Энди бу ёнига эътибор қилинг:

Эгамберди паранжилик хотин билан шунча гаплашиб, шунча муомала қилиб, ўз хотинни эканини билади! Бу Эгамбердининг эмас, ёзувчининг гўллиги — китобхон ҳар нарсага ишонаверади деб ўйлайди!

Биз бу ҳикояларни «бемаъни», «сўз бўтқаси» деяётибмиз. Қўлига энди қалам олган кишига бу гаплар, албатта, оғирлик қилади. Лекин шунини эътиборга олиш керакки, Саидахмад ёзувчи сифатида ёш; ўзи гўдак эмас! Унинг ҳикоясида бўлган «адабий» камчиликларни ёшлиги туфайли кечириб мумкин, лекин адабий тажрибасизликка боғлиқ бўлмаган камчиликларни кечирмаслик керак. Ёзувчилик етти ухлаб тушига кирмаган бир колхозчи ҳам бирон ўртоғига хат ёзмоқчи бўлса, қўлига қалам олмасдан бурун хатда нима демоқчи эканини аниқлаб олади, «умуман хат» ёзмайди. Шундай бўлгандан кейин ёзувчиликка интилган, китоб чиқаришга журъат қилган Саидахмад нега нима демоқчи эканини аниқламасдан ҳикоя ёзади? Шу адабий тажрибасизликдан, «ёшлик»дан келиб чиққан нарсами? Ҳеч! Масъулиятсизликдан келиб чиққан. Бошқа соҳаларда, масалан, ёш доктор, ёш химик, ёш инженер ўзини шундай тутса нима бўлар эди?..

Саидахмад қўлига танбур олипти, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ чалгани йўқ, «Тортиқ»даги ҳамма ҳикоялар шунини кўрсатади. Танбурни қўлга олиб, созлашдан мурод машқ чалиш эканини эсдан чиқармаса бўлгани.

1940.

ИЛҲОМ ВА МАҲОРАТ САМАРАСИ

Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби тенгҳурлари орасида ярқираб турибди. Бу китобни китобхон бошдан-оёқ шавқ билан, ҳеч қасрда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади.

Ўқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топиш осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, буларнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, калла ва қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасини, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан қўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида аксадо янграйди. Шунинг учун «китоб бадний жиҳатдан анча ишланган, лекин ғоявий жиҳатдан бўшроқ» ёки «ғоявий жиҳатдан пишиқ, лекин бадний жиҳатдан бир оз оқсайди» деган «адабий-танқидий таҳлил»ни адабиёт баданидаги жароҳат дейиш мумкин. Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам битиб борапти.

«Уфқ» кечаги кунимизнинг каттакон ва яхлит парчасидир. Бир мамлакат, бир халқнинггина эмас, бутун инсоният оламининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган, одамларни, мамлакат бойлигини қомига тотаётган буюк хунрезлик. Уруш бўлаётган жойларда харобалар орасидан, қурбонлар остидан қон сизиб оқаётгани. Мамлакат ичкарасида пешона тери, кўз ёши, марҳумат, қарғиш, наъра... «Уфқ» мана шу кунлардаги ўзбек қишлоғи ҳаётини тасвир қилади.

Бунда ёзувчининг «ошиб-тошиб» айтган «қўшимча»

сўзлари юракка таъсир қилмайдиган, демак, ақлда из қолдирмайдиган «оташин» чекинмалари йўқ. Бу — соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир ва шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир.

Китобда қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш-қилмиши, муҳаббати, ғазаби оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзи рост: биров уруш касофатидан тор-мор бўлган муҳаббати харобаси устида кўз ёш тўкади; уруш бўронни кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат гунчаси япроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади» дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиққанда бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга файз киради: фарзандга меҳр уруш касофатидан онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат фронтида катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади. Найман йўлларида душманга қарши яна бир меҳнат фронти очади.

Кишининг кўз олдига беихтиёр биринчи жаҳон уруши йилларидаги ўзбек қишлоқлари, фронтга эмас, фронтдан узоқ жойларда ишлаш учун сафарбар қилинган мардикорлар келади. Дод-фарёд, ғалаён, ўт қўйилган маҳкамалар устида бурқсиган тутун, мингбошиларнинг мажақланган калласи, полиция ўқидан қонга беланган одамлар. Киши ўйлаб қолади: наҳот «Уфқ»даги одамлар ўша мардикорлар, ўша халқнинг авлоди бўлса!

«Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларини кўриб ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан: «Биз —

Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон халқ шoirи
Гафур Гулом билан.

Ўзбеклар!»— дейди, қардош халқлар ўзбекни меҳр билан: «Ўзбек оғайним», деб атайди.

Санд Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яшин созанда бўлиб, яшин-яшин машқлар чалишгани орзу қилган эдик. Шу орзумиз ушалиб келаёттибди. «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи пардаларга ортиқроқ нолиш бериб юборган бўлса, бунини ҳаяжон натижаси дейиш керак.

1965.

СОХТАГАРЧИЛИК ТУҒРИСИДА

Алексей Максимович Горький «Ёшлар билан суҳбат» деган мақоласида шундай дейди:

«Харид» номли ҳикояда сўз диван олмоқчи бўлган пулига завод учун цемент олган кекса бир ишчи туғри-сида боради. Бу ҳодиса кўп ҳам типик ҳодиса эмас, балки латифа. Кишининг ортиқча мол ортдиришга бўлган ҳирсини қандай енгганлигини кўрсатиш фойдали, чунки илгари шахснинг ўз-ўзини мудоффа қилиш қуроли бўлган хусусий мулкчилик инстинкти ҳозир синфсиз социалистик жамият бўлишни истаган тузумнинг душмани бўлиб қолди. Аммо автор ўзи танлаб олган мавзунинг маъносини яхши тушунмаган ва бу ҳақда ҳикоя қилиб, фактнинг ростлигига, салмоғига ўқувчини ишонтиролмайди».

Мана бундан кўринадики, адабий асарнинг майдонга келиши учун авторнинг ниятигина кифоя қилмайди. Авторнинг нияти маълум бир идеяни ташвиқ қилмоқ экан, уни ташвиқ қила билиши керак. Ташвиқ қила билишнинг асосий шартларидан бири эса, ўқувчини ишонтира билишдир. Автор ёки персонажлар томонидан айтилган гапларга, асардаги деталларга, воқеаларга китобхон ишонмаса, ҳатто шубҳа қилса ҳам, асарнинг қиймати қолмайди.

Фараз қилайлик, бир спектаклда ўтирибмиз. Саҳнада 70—80 яшар бир чол бирон ёвуз қўли билан ўлдирилган ўғлининг тобути устида фарёд чекаётибди. Биз, албатта, таъсирланамиз, чолнинг қайғусига қўшилаемиз, ёвузга нисбатан қаттиқ душман кайфиятда ўтираемиз. Борди-ю, шу пайтда «чол» (артист)нинг соқоли (грими) тушиб кетса нима бўлади? Ҳеч шубҳасиз шу картинанинггина эмас, бутун спектаклнинг таъсири йўқолади. Ҳолбуки, агар чолнинг соқоли грим эканини ўзимиз ях-

ши билганимизни эътиборга олсак, соқолнинг тушиб кетиши анчайин бир қусур.

Мана шунга ўхшаш, ҳикоя, повесть, роман ва умуман ҳамма жанрда бўлган, адабий автор томонидан киритилган сохта деталь, ҳатто бир сўз ҳам бутун асарнинг таъсирини йўқотади.

Колхозлаштириш тўғрисида ёзилган «Қилич» деган асарда шундай бир эпизод бор: асарнинг қаҳрамонларидан бири бўлган Қаландар кечаси кўчада кетаётганда, бир тўда муштумзўрлар қўл-оёғини боғлаб, бир уйга олиб киришади.

«...Бек дарвозани очди. Ташқаридан келган киши:

— Келтирайликми ё бўлмаса ўша ёқда тузлай берайликми?— деди мағрурона.

Меҳмонхонага кириб келган Бек:

— Узоқ яшанг, Сафарбек, келтирилсин!— деди.

Шу беш минутлик вақт ўтмаган дам эди, қоп ичига солинган, оғзи, кўзи, қўл ва оёқлари боғланган бир киши келтирилди. У кишининг кўзи очилиб, оғзи счилди. Шу онда у, ўз кўзларига ишонмай бошлади. Нима деб сўзлашини билмади.

— Қаландар, қалайсиз?

— Мен ҳеч нарса тушуна олмадим. Бу қандай гап?.. Бу қандай ҳол?

Букри сўз бошлади:

— «Дўстим» Қаландар, сиз менинг гапларимга қулоқ солингиз. Сизнинг олдингизга қўядиган икки масаламиз бор. Шуларга кўнсангиз, биз билан бирга бўласиз. Бўлмаса тақдирга тан беришга мажбурсиз.

— Хўш, эшигтайин-чи...

—...Шундай қилиб, қишлоқда муштумзўр йўқ дейсиз ва бу сўзингизни амалга оширасиз. Сизга ёрдамлашувчилар кўп. Уқдингизми? Шунингдек, бундан сўнг бизлар билан бир фикрда бўласиз. Нима десак шуни қила-

сиз. Мана шу икки шартимизга бўйсунсангиз севгилигингиз ҳам сизники бўлади...

— Нега индамайсиз? Ризо бўласизми?

— ...

— Гакиринг, «дўстим».

— Мен сира тушунолмаётирман. Менинг қўл-оёқларим нега боғлиқ?

— Сен бандидасан, бандида, сен ҳозир ўзингни қафас ичида деб ҳис эт. — Букри чўқиб олди».

Масала равшан: Қаландар шу икки шартга кўнса тутқунликдан озод бўлади. «Кўндим» деса бас, чунки олдига қўйилган ҳар икки шартни ҳам ҳозирнинг ўзида бажариш, яъни кўнганлигини амалда кўрсатиш мумкин эмас. Агар кўнмаса ўлдирилади. Энди Қаландар нима қилади?

Мана:

«Қаландар телбаланиб:

— Ювиндихўрлар...— деди унга.

— Атайлаб сени тириклай кўмиш учун 5 метр чуқурликда ер қазилган. Сўзла, ё «хўп» деб, ё «йўқ» деб айтишинг мумкин. Бўлак йўл йўқ сенга,— деди Букри жиддий йўсинда.

— Хом сут эмган эканман, кўзларим кўр экан. Оқ билан қорани ажрата олмас эканман.

— Бошинг ёш, ука, нима қарорга келдинг?— Сафарбек дўқ урди.

• • • • •
— Киши,— деди Қаландар бақириб,— бир марта дунёга келади. Мен бир сўзли кишиман. Мени бир сўзли бўлишга ўргатган эдилар. Бу ўғитлар ҳеч қачон эсимдан чиқмайди.

— Секинроқ,— деди Сафарбек.

— Заҳар сочма, чаён!

Кўзларини хонасидан чиқариб:

— Белгиланган ерга кўмилсин — деди амирона».

Шундай қилиб, муштумзўрлар Қаландарни тирик-лай кўмиб ташлайдилар.

Энди ҳар бир китобхон бериши мумкин ва муқаррар бўлган бирмунча саволларини ўртага ташлайлик:

1. Қаландар бекорга ўлиб кетмаслик учун қўйилган икки шартга ўзини кўнган кўрсатиб, ёлғон ваъда берса муштумзўрлар уни озод қилармиди?

Ҳеч шубҳасиз озод қилар эди, чунки:

а) Қаландарнинг кўниши, берган ваъдаси ростми, ёлғонми эканини ҳозирнинг ўзида синаб кўриш мумкин эмас;

б) Уни кўндириб, ваъда олгандан сўнг қўйиб юборилмаса бу икки шартнинг маъноси қолмайди.

2. Қаландар уларга ёлғон ваъда бериб, қутулгандан сўнг воқеани бориб айтгани ишончли кишилар топа олармиди?

Қишлоқда бир эмас, минглаб ишончли кишилар бор эканини билмаса, кимга ишониб, муштумзўрларни «ювиндихўрлар» дейишга жасорат қилди?

3. Муштумзўрлар Қаландарнинг алдаш эҳтимоли бор эканини нима учун сира хаёлларига келтирмайдилар?

Бундай эҳтимолни кўзда тутмаслик учун уларда ҳеч қандай асос йўқ. Бу сохта воқеанинг иштирокчилари ҳам китобхонга сохта одамлар бўлиб кўринади.

Ёзувчи Мажид Файзининг «Донгдор йигит» деган ҳикоялар тўпламида жуда сохта бир нарса ҳикоя қилинади. («Хотин» ҳикояси.) Қишлоқ советининг раисига кўчада паранжиллик бир хотин учраб босмачилар рўзғорини талаб, уйига ўт қўйганини ва кўчада қолганини арз қилади. Раис уни ўз уйига таклиф қилади.

Раиснинг хотини бу хотинни яхши қарши олади. Ярим кечагача иккови гаплашиб ўтиради.

«Улар бир қанча вақтдан сўнг қатор ўрин солиб ётадилар. Ётар олдида Рухсар (раиснинг хотини) холага илжайиб туриб деди:

— Сиз, қизим, айланай, бемалол ухлайверинг... Бо-лангиз йиғласа ўзим тебратиб ухлатиб қўяман.

...Ой чиқди... Бешиқда ётган бола йиғлади, кампир тебратмади шекилли, Рухсар холанинг ўзи ўрнидан турди. Бир вақт ялт этиб кўзини очди ва бешикнинг ўнг томонида, алоҳида ўринда ётган «хола»сига кўзи тушиди-ю, оз қолдики, додлаб юборар эди. (Ҳалиги кампир ухлаб қолган — А. Қ.) Уша дока рўмол бошдан тушиб кетган, ясама қўйилган сочлар рўмол билан уймалашиб пастда ётипти. Уша баланд кўкракларда икки думалоқ латта-путталар ҳам ўз ўрнида эмас. Камзул тугмаси ейилиб кетган-у, бир ханжар билан бир тўп-понча кўриниб турибди... Хотин эмас, бир забардаст эр-как, ҳам кампир эмас — босмачи экан».

Маълум бўлишича бу «забардаст эркак» қишлоқ советининг раисини ўлдириш учун кампир қиёфасига кириб келган ва... ухлаб қолган!

Бу афсонага авторнинг ўзи, албатта, ишонмайди, аммо нима учундир китобхонни ўзидан гўл ҳисоблайди!

Мана шундай нарсаларнинг адабиётга қанчалик, нима алоқаси бор?

Бундай нарсалар адабиётга энди қадам қўйиб келаётган ёшларни ҳам янглиштиради, чунки улар аксари: «Ёмон нарса бўлса босилармиди», деган ақидада унга эргашадилар. Бунга мисол қилиб, редакцияга келадиган кўп ҳикояларни кўрсатиш мумкин.

Ёш авторлардан бири каттакон бир повесть ёзбди. Бунда «А»нинг қизини «Б» зўрламоқчи бўлади. Қиз қо-чиб кетади. «А» «Б» дан «қизим қани?»— деб сўрамай-

ди. Воқеа мана шу асосга қурилган. Энди биз автордан борди-ю, «А» бориб «Б» дан қизини сўраса нима бўлади, деб сўрадик. Автор худди «А»ни пишиқтириб қўйгандай, «сўрамайди» деди. Сўраши мумкин ва мумкингина эмас, зарур эканини англатганимизда, «шунини ўйламапман», деди.

«М» деган автор саводсиз бир хотин қандай савод чиқарганлиги тўғрисида ҳикоя ёзибди. Бу хотиннинг эри онгли ишчи, атрофидаги хотинларнинг ҳаммаси саводли. Хотин савод чиқаришга мажбур бўлиб қолади, лекин бу мажбурият нима денг? Эрига келган бир хатни ўйнашдан келган хат деб гумон қилишни. Хотин хатни эрига кўрсатмай яшириб қўяди ва савод мактабига қатнаб, олти ойдан сўнг ўзи ўқийди. Энди китобхон савол бериши мумкин: хўш, савод чиқариш учун ўзида бошқа ҳеч қандай мажбурият сезмаган бу хотин нима учун олти ой ўзини қийнайди? Эри ўқигин деса, «Мен ўқиб шаҳар сўрармидим?»— дейди! Нима учун мазмунини билишга бунчалик қизиққани ҳолда хатни бировга ўқитиб кўра қолмайди?

«С» деган автор бундай ҳикоя ёзипти: бир хотин эрининг идорасига бориб, бугун кинога борайлик, сиз фалон жойга боринг, кутиб тураман, деган мазмунда эрига хат қолдиради. Эри хатни олиб, ким ёзганини билмайди ва «жонон бирор қиз менга ошиқ бўлган бўлса керак», деб хатда айтилган жойга боради-да, шарманда бўлади.

Хотин-ку, эрини синаш ё алдаш ниятида хатни бошқача қилиб ёзган эмас, эр нима учун шунча йил бирга турган хотинининг хатини танимайди? Ҳолбуки, хотин ўз хатини эри танишига сира шубҳа қилмаганлиги сабабли имзо ҳам қўймаган. Турган гап, воқеани бунга асослаб бўлмайди, асослаш керак экан, эри унинг хатини танимаслигига ўқувчини аввал ишонтариш керак.

«Эри унинг хатини танимас эди», деб қўя қолиш билан ҳам бўлмайди.

Айрим авторлар ўз асарларида бўлган бу хилдаги сохталикларга сабаб қилиб, ўзларининг ёшликларини, тажрибасизликларини пеш қиладилар. Фикримизча, бунда айбни «ёшлик», «тажрибасизлик»ка тўнкаб бўлмайди. Бу бепарволик, китобхонни ҳамisha кўз олдида тутмаслик, масъулият ҳис қилмасликнинг натижасидир.

Ёзувчининг бирпас ҳам китобхонни унутишга ҳаққи йўқ.

1940

БАДИЙ ОЧЕРК ТЎҒРИСИДА

Бир таъқидчи бир адабий асар тўғрисида ёзган мақоласида асарнинг фалон еридан: «Очерк ҳиди келди», деб бурнини жийиради.

Очеркнинг ҳиди келганда бурнини жийирган таъқидчи очеркистнинг ўзини кўрса нима дейди? Очеркист ўзини ёзувчи деб атаса, айниқса Ёзувчилар союзига киргани ариза берса, бу хилдаги таъқидчилар, адабиёт хонақосига ўт тушди, деб дод солмайдими?

Бу хилдаги «таъқидчилар»нинг фаҳмича, очерк билан ҳикоя икки олам. Очерк ерда, ҳикоя кўкда. Ҳикоя гуноҳкор бўлиб ерга, очерк оламга тушиб кетиши мумкин, аммо очерк ҳеч қачон қанот боғлаб ҳикоя кўкига кўтарила олмайди. Очерк лойдан, ҳикоя нурдан яратилган.

Очерк билан ҳикояга бу хилда қарайдиган кишилардан бу икки жанрнинг фарқини сўраманг — хижолат бўласиз. «Шуни ҳам билмайсанми!»— деганга ишора

қилиб илжаяди. Киши билмаганини билса ва билнш учун сўраса ҳеч айби йўқ дейсизми? Хайр, сўранг. «Мен билмайман, сиздай бир адабиётшуноснинг мўътабар фикрини эшитгани келдим», денг. У вақтда «мўътабар фикр»ни эшитасиз. Лекин қаттиқ ишонаманки, бу «мўътабар фикр» тил келишмайдиган сон-саоқсиз терминлар, талай цитаталардан иборат бўлиб, сизга ҳеч нарса бермайди. Натижада билолмай қоласиз: бу одам шунча термин ва цитаталар воситаси билан фикр баён қилмоқчи бўлдимиз ё фикр баён қилиш баҳонаси билан шу терминлар, шу цитаталарни билганлигини айтмоқчи бўлдимиз?

Сиз агар бу икки жанр орасидаги айирма ҳақида унинг фикрини билишга жуда ҳам қизиқсангиз, тўғридан-тўғри қўлига бир асарни беринг-да: «Бу ҳикоями, очеркми?»— денг. Шундай қилсангиз, у ҳеч қандай термин, ўз фикри бўлмагани учун ижарага олгани ҳеч қандай цитата остига қочиб киролмайди. Асарингизда масалан: «Товуқ томдан учиб тушди», деган жумла учраса, «мўътабар фикр» эгаси бурнини жийриб: «Бу очерк» дейди; агар: «Товуқ томнинг лабидан сакраб, қанотларини қоқа-қоқа ҳаволарни тўлқинлатиб тушди», деб ёзилган бўлса, чехраси очилиб: «Бу лирик ҳикоя», дейди.

Буюк Пушкин ҳозир бўлса, «Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикоялар тўплами чиқарган Маъруф Ҳакимнинг қулоғидан чўзиб, юзига бир тарсаки урар ва: «Пушти гуллаган ўриклар ўз гулларини тўкиб, довучча тугар эди», «Отнинг жиловини силтаб, тезлашини қистади» («Учрашув») дема, «Ўрик гулини тўккан эди», «Отни жадаллатди» дегин», дер эди. Пушкиннинг ўзи шундай ёзган. Бунга унинг ҳамма проза асарлари далил. Шундай ёзгангина эмас, замондоши бўлган адиблардан ҳам шуни талаб қилган эди.

Очеркка бундай назар билан қараш, умуман, адабиётни билмаслик орқасида уни бошқа жанрлардан кам кўриш, иккинчи сорт жанр, деб билишнинг натжасидир.

Медицинанинг талай тармоқлари бор: физиология, остеология, гистология, миология ва бошқалар. Бу илмларнинг ҳар қайсиси турли материалда, турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади: кишиларни касалликдан сақлаш, киши касал бўлган тақдирда тузалгани ёрдам бериш. Энди медицинага: бу илмларнинг аҳамият жиҳатидан қайси биринчи ўринда-ю, қайси ўнинчи, йнгирманчи ўринда, деб савол қўйиш мумкинми? Конкрет ҳолларда бирининг роли катта, бирининг роли кичик ва ҳатто мутлақо роль ўйнамаслиги мумкин.

Адабиётда прозанинг ҳам турли тармоқлари — жанрлари бор: ҳикоя, очерк, роман, повесть. Булар ҳам турли материалда, турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади. Конкрет ҳолларда буларнинг ҳам бири катта, бири кичик роль ўйнаши мумкин. Шундай бўлгандан кейин: «Ҳикоя аҳамиятли жанрми, очеркми?» — деб савол қўйиш ўринли бўладими? Демак, очеркнинг материали, ёзилиши бошқа жанрлардан фарқ қилар экан, бу фарқ уни адабиётда иккинчи даражали жанр дейишга мутлақо асос бўлолмайди. Бундан маълум бўлдики, очерк ҳам адабиётда тўла ҳуқуқли жанр. Очеркист — ёзувчидир.

Баъзан: «Очерк одамни завқлантирмайди», деган гапларни эшитишга тўғри келади. Очерк одамни завқлантирмаса, очерк бўлгани учун эмас, ёмон ёзилгани учун завқлантирмайди. Ёмон ёзилган ҳикоя, повесть, роман завқлантирадими бўлмаса? Бизда сўнгги йилларда босилиб чиққан кўп ҳикояларни В. Катаевнинг озод қилинган ўлкаларда юриб ёзган очеркларига солиштириб қарайлик. Қайсиси завқлантиради? Демак, гап жанрда эмас, асарнинг қандай ёзилганида. Ҳикоя ҳикоянависдан

қанча меҳнат, қанча моҳирлик, қанча маданият талаб қилса, очерк ҳам очеркистдан шунча меҳнат, шунча моҳирлик, шунча маданият талаб қилади. Яхши ҳикоя узоқ умрли бўлса, яхши очерк ҳам узоқ умрли бўла олади. Чеховнинг ҳикоялари бугун севилиб ўқилса, Успенскийнинг очерклари ҳам шунча севилиб ўқилади. Чеховнинг кўп ҳикоялари классик ҳикоялар ҳисобланса, Радищевнинг «Петербургдан Москвага саёҳат»и, Пушкиннинг «Арзумга саёҳат»и рус адабиётида очеркнинг классик намуналари ҳисобланади.

Бизда яхши очерклар йўқ ҳисоби. Очеркка ҳозирги назар шунинг натижасидир. Яхши очерк бўлмагани сабабли бу жанрнинг назарга кира олмаётганлиги, ўз навбатида бу жанрнинг тараққий қилишига халал бераётибди. «Ипак қурт илгари бино бўлганми, қурт уруғи капалаганими?»—дегандай, боши-кети йўқ бир муаммо бўлиб қолаётибди. Лекин, ҳар ҳолда, бизнингча яхши очеркнинг бўлмаслигига сабаб, унга ёмон назар билан қаралиши бўлса керак. Бугунгача қанча ёмон ҳикоялар, шеърлар тўплами чиқди, ҳеч қандай қиймати бўлмаган пьесалар босилди. Аммо ёмон очерклар тўплами чиққани йўқ. Ёмон шеър ёш шоирни, ёмон ҳикоя ёш ҳикоянависни рағбатлантириш учунку босилади, ни-ма учун худди шунингдек ёш очеркистни рағбатлантириш керак эмас? Ҳолбуки ёмон шеърлар, ёмон ҳикоялар, ёмон пьесалар ўқувчига ҳеч нарса бермагани ҳолда, ёмон очерк ҳеч бўлмаса ўз объекти тўғрисида ўқувчида маълум тасаввур ҳосил қилади. Бу гапларни айтишдан мурод халтурага йўл очиш, йўл қўйилган хатоларни таъна қилиб, онгли равишда хато қилишни талаб қилиш ҳам эмас, албатта. Бундан мақсад очеркка тўла ҳуқуқли бир жанр, деб қаралмаслигини таъна қилишдир.

Ҳикоянавис китобхонга айтиши зарур бўлиб қолган

қувончини, ҳасратини типик бир воқеага солади. Воқеа типик бўлгани учун ўқувчининг эсига ўзи кўрган ё эшитган бошқа воқеалар тушади; ҳикоя персонажлари билан ўзи билган кишилар, баъзан ўзи орасида қандайдир яқинлик кўради; ҳикоя қаҳрамони, ундаги персонажларга ўзи билган кишиларни, баъзан ўзини қарши қўяди. Бундай вақтда ўқувчи ҳеч қачон лоқайд қололмайди, воқеага ва бу воқеани вужудга келтирган кишиларга нисбатан маълум муносабатда бўлади.

Ҳикоя қилган ишни очерк ҳам қила олади. Бироқ унинг воситалари, имкониятлари ҳикояга қараганда бошқачадир. Ҳикоянавис кўп ҳодисаларни умумлаштирувчи воқеа яратса, очеркист бир воқеанинг характерли чизиқларини танлаб олиш йўли билан уни типиклаштиради.

Очеркист ўзи бевосита кўрган, мушоҳида қилган кишилар, ҳодисалар тўғрисида ёзгани учун фантазиядан фойдаланмайди. Фойдаланган тақдирда ҳам маълум чегарадан нари ўтолмайди. Ҳикоянавис, масалан, ўзининг кекса қаҳрамонида ёшлик туйғуси уйғонганини айтмоқчи бўлса унга шу ҳис уйғонганлигини кўрсатадиган бир иш қилдиради, сўзлатади. Очеркист ўз қаҳрамонида шундай туйғу уйғонганлигини айтмоқчи бўлса, унга ҳеч қандай иш қилдирилмайди, сўз ҳам айтдирилмайди, чунки бу қаҳрамон — конкрет одам, эртасига: «Мен қачон ўшандай иш қилдим, қачон шундай гапни гапирдим?»— деб очеркистнинг ёқасидан тутиши мумкин. Қаҳрамон индамаган тақдирда ҳам, уни таниган, билган одамлар айтади. Сохта воқеа ҳикояни бир пул қилганидай, эркин фантазия очеркни бир пул қилади.

Очеркист ҳикоянависда бўлган бу имкониятлардан маҳрум бўлса, унинг бошқа имкониятлари бор. У ҳикояда ўзига ўрин тополмайдиган муҳокама қилиш, ху-

лоса чиқариш, ўз фикрини баён қилишдек имкониятларга эга.

Донгдор пахтакорларимиздан бири тўғрисида очерк ёзишга тўғри келди. Қаҳрамонимиз сўз орасида болалик ва йигитлик чоқлари нима бўлиб ўтганини айтди. Мен унинг болалик йиллари қандай ўтганлиги билан танишганимдан кейин, муҳокама юргиздим, яъни очерк имкониятидан фойдаландим:

«Болаликда ҳар нарса, ҳар ҳодиса бир янгилик бўлиб хотирда маълум из қолдиради. Хотирда из қолдирувчи янгиликлар билан тўла бўлган ёшлик кунлари «узун», йиллари «баракали» туюлади. Кишининг бугун кўраётганлари кеча кўрганларининг такрорланишидан иборат бўлса, йиллардан «барака қочади»... Болаликдаги йиллари бир-бирига ўхшаган «қуйма йиллар» бўлиб ўтган киши улғайганда болалигининг нима бўлиб ўтганини билмаганигидан нолийди...»

Ҳикоянавис қўлига қалам олмасдан бурун ўз олдига аниқ бир мақсадни қўйиб ихтиёрида бўлган материалдан шунга қараб фойдаланади. Мақсад ёзувчининг ўзига «умуман» маълум, лекин аниқ-равшан бўлмаса, ҳикоя ортиқча деталлар, кераксиз тафсилотлар билан оғирлашади. Кўпинча ёш ҳикоянавислар айтмоқчи бўлган фикрларни жуда ҳам аниқлаб олмайдилар-да, назарларига қандай деталь, қандай тафсилот, қандай сўз яхши кўринса, ҳикояга киритаверадилар. Натижада ҳикоя шншиб кетади ёки тамом бўлмайди.

Очеркист ҳам ўз объектга яқинлашган вақтида аниқ бир мақсад кўзлаши керак. Мақсад аниқ бўлмаса, очерк фактларини регистрация қилишдан иборат бўлиб қолади. Очеркист, масалан, «Аёллар озодлиги фақат паранжи ташлашдангина иборат эмас» деган ҳақиқатни кўрсатиш мақсади билан бирон аёлни олар экан, бу

аёл тўғрисида нима билса, унга боғланган қандай ҳодиса кўзига кўринса ҳаммасини очеркка киргизавермайди, мақсадга хизмат қилмайдиган фактлар, таассуротлар қандай қизиқ, қандай чиройли бўлмасин, очеркистнинг блокнотида фойдаланилмай қолаверади.

Турмушни чуқур англаш, унинг ҳодисаларини таҳлил қила билиш, баъзан кундалик икир-чикирлар ғубори босиб юзини хиралаган ҳаёт ҳақиқатининг жилосини кўра олиш ҳикоянависдан қанча талаб қилинса, очеркистдан ҳам шунча талаб қилинади.

Мана шу айтилганлардан ҳикоя билан очеркнинг асосий хусусиятлари англашилса керак. Шу хусусиятлар бу икки жанрни бир-биридан фарқ қилдиради, лекин икковининг орасига қатъий суратда бир чизиқ тортиш мумкин эмас, негаки яхши ва ширали тил билан ёзилган, яхши умумлаштирилган, образ яратилган очерк — ҳикоядир. Катта Фарғона канали қазилётган кунларда халқ ташаббусини, қаҳрамонлигини кўрсатадиган қанча типик воқеалар юз берди. Буларнинг ҳар қайсиси типик воқеа — турмушнинг бир парчаси бўлганлиги учун ҳикоя, ёзувчи томонидан ўйлаб чиқарилмагани, умумлашган конкрет бир ҳодиса бўлгани учун очерк дейиш мумкин. Шундай бўлгандан кейин бу икки жанр орасига қандай қилиб қатъий бир чизиқ тортиб бўлади? «Воқеий» деб атаганимиз ҳикоя очерк, типик воқеа тасвир этилган очерк воқеий ҳикоя эмасми?

Бизнинг кунларда очерк адабий ҳаракатнинг олдинги сафида туриши керак. Мамлакат ҳаётининг ҳар соҳасида кун сайин эмас, соат сайин катта-катта ўзгаришлар бўлмоқда. Кишиларнинг янгидан-янги сифатлари кўринмоқда. Халқимиз ўзи қилаётган буюк оламшумул ишларни, ўзи тарбиялаган кишиларни, ўз ичидан чиққан қаҳрамонларни кўриши керак. Турмушнинг ҳар соҳасидан олинган конкрет мисоллар билан

оммани тарбиялашда адабиётнинг ҳамма жанрларидан кўра очерк чаққонроқ жанрдир. Очеркистнинг вазифаси мана шундай масъулиятли ва шу билан бирга шарафли вазифадир.

1940

„ҲАЁТ ҚЎШИҒИ“

Еш ҳикоянавис Маъруф Ҳаким ҳикоя жанрини эгаллашга интилиб, дадил-дадил қадамлар ташляпти. Бу қадамлар унда талант борлигини, талантининг учқунидан олов чиқиши мумкин эканини кўрсатиб турибди. Бунга умид боғлаш мумкин, чунки Горький айтганидек, талантнинг 99 проценти меҳнат бўлса, Маъруф Ҳаким меҳнатга қобил. Биз Маъруф Ҳакимни яқин келажакда яхши бир ҳикоянавис бўлишига ишонар эканмиз, «Ҳаёт қўшиғи»да ёшлиги орқасида ва ҳалитдан ҳафсаласизлик қилиб йўл қўйган камчиликларини кўрсатиб унга ёрдам бермоқчимиз.

Мана унинг биринчи ҳикояси — «Қаҳрамоннинг ўлими».

Мавзу гражданлар уруши. Мақсад Ботирнинг қаҳрамонлигини, қаҳрамонларча ўлимини кўрсатиш билан китобхонга уни ибрат қилиш. Яхши ният, лекин асарнинг санъат асари бўлиши учун — Толстой қўйган шартга кўра: «Унинг нима тўғрида гапираётганигина кифоя қилмайди, бу гапни қай тарзда айтганини ҳам эътиборга олиш зарур».

Бунинг учун ўша давр, всқелик жараёнидан шундай бир пайтни танлаб воқеа яратиш керакки, бу воқеа давомида қаҳрамон автордан: «Нима қилай?» — деб сўраб

Ўтирмасдан, ўзи қаҳрамонларга хос ишлар кўрсатсин. «Қаҳрамоннинг ўлими»да автор томонидан ўйлаб чиқарилган ҳазилакам урушда қаҳрамон икки мартаба қатнашади-да, қаҳрамонларга хос ҳеч қандай иш кўрсата олмайди. Бутун воқеа давомида қаҳрамон автордан худди: «Қаҳрамон бўлишим учун нималар қилишим керак?»— деб сўраётгандай туюлади; Маъруф Ҳаким ўз қаҳрамонига зўр бериб бомба отишни маслаҳат беради, шунинг учун бомба тўғрисида кўп гапирилади: «Уша ердан бомба билан ҳужум қилишни буюрди...» «Мен! ўзим ҳам бомбадан бир жуфтини ҳада қилиб» «Гум, қарс, бух деган бомба товушлари эшитилди». «Белига қистириб олган бир жуфт бомбасини...» «Белига қистирган бомбанинг бир жуфтини олиб кўчага улоқтирди...» «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...» «Ботир бомба билан яна беш-олтитасини осмонга учирди...» «Қўлида бомба ушлагани ҳолда кўчага югурди...» «Босмачиларга устма-уст икки бомба отди...» ва ҳ. к.

Дуруст, уруш чоғида эсанкирамасдан уруш техникасини ишга солиш ҳам қаҳрамонлик, лекин бу сохта урушдан эсанкирашга ўрин йўқ. Бу нарса Ботирни қаҳрамон сифатида гавдалантирмайди, чунки шу шароитда Ботир отган бомбаларни урушга кирган ҳар бир киши ҳам отади.

Гражданлар уруши мавзуида бошқа авторлар томонидан ёзилган анчагина ҳикоялар бор. Буларнинг кўпчилиги мана шундай сохта. Бу ҳикоялардан маълум бўлишича, босмачилик — милтиқ отиш, ярадор бўлишдан иборат. Кўпинча бизнинг кишиларимизнинг ўқи тамом бўлиб қолади-да, бирдан партизанлар ёрдамга келади. (Ўқи тамом бўлмагунча келмайди.) Баъзан босмачилар молдай пода-пода бўлиб, ўзини пулемётга тутиб беради. «Қаҳрамоннинг ўлими»да авторнинг мақсадига хизмат қиладиган гаплардан бошқа ҳамма гап бор: момақал-

дироқ дейсизми, чақмоқ дейсизми, Андижон иқлими учун характерли бўлмаган сентябрь ойидаги туман дейсизми...

«Қаҳрамоннинг ўлими» 1936 йилда ёзилган. Бунга ундан кейин ёзилган «Рашк» ҳикоясини солиштирайлик.

Зотан бу ҳикояни «Рашк» эмас, «Бахиллик» деб аташ керак эди. Автор бу икки сўзнинг фарқига бормабди. Рашкнинг маълум даражада ижобий маъноси бор. Рашк қилган киши рақиб билан тенг тенг бўлиш имкониятига эга бўлади-да, бирон ҳодиса унинг рақибидан кейинда эканини, ўз имкониятидан фойдаланмаганини кўрсатиб қўяди. Шунда ички бир норозилик туғилади. Бу норозилик натижасида у одам ўз рақибини орқага тортишга, ўзи билан баравар қилишга эмас, олдинга интилишга, ундан ўзишга ҳаракат қилади. Бахиллик тамом салбий маънода. Бахил ўз рақиб билан тенг эмас, тенг бўлиш имконияти ҳам йўқ, бўлган тақдирда ҳам бу имкониятдан фойдаланиш қўлидан келмайди; рақибининг олдинда бўлиши унда норозилик эмас, ғазаб туғдиради; бу ғазаб натижасида ўз рақибини орқага тортишга, ўзи билан тенг қилишга интилади; рақибининг яна илгарилашига тўсқинлик қилади; имконият тополса, уни тамом йўқотишдан ҳам қайтмайди. Бу ожизлик, нотавонлик, яшаш учун қобилиятсизликнинг натижаси, индивидуализм асосига қурилган эски жамиятдан қолган палид мерос. «Рашк» ҳикояси мана шу бахилликнинг бугунги қисмати ҳақида гапирди.

Ҳикоянинг мазмуни:

Икки ёш фабрикада ишлайди. Зоҳиран иккови ҳам яхши, бир-бирига хўп муносиб. Икки орадаги самимий ўртоқлик муносабатлари муҳаббатга айланади. Ёнгит қизнинг «муҳаббат билан боққан кўзларига қараб тўймайди». Қиз қизларга хос тортинчоқлик билан: «Эҳтимол мен ҳам севарман», дейди. Бу фабрика томонидан

энг яхши чертёжга эълон қилинган конкурс кунларига тўғри келади. Икки ошиқ конкурсга қатнашади.

Қиз конкурснинг натижасини — шахсий устунлик масаласи эмас, фабрика фойдаси, жамият фойдаси деб билади; бу ишга жон-дил билан киришади, бутун куч ва билимини ишга солади, шу билан бирга баъзи масалаларда йигит билан ҳам фикр олишади.

Бир кун йигит қизнинг уйига келганида столнинг устида турган чертёжларга кўзи тушади. Яхши йигит, албатта, қизни қутлаши ва ундан ўзини билимдон ҳисобласа, маслаҳат бериб ишга иштиёқини ошириши керак эди. Кутилмаган нарса бўлади:

«...стол устида турган бир қанча чертёжларни кўрдим. Булардан биттаси тугаб қолай деган эди. Мени муздай тер босди. Бошим гувиллаб, кўзим тинди. Мен нима қилишимни билмасдан дудуқландим.

— Сиз, сиз конкурсга қатнашасизми?

— Ҳа,— деди қиз,— мен шу чертёжнинг устида кўпдан бери ишлайман, натижа нима берар экан...

Менинг жуда гашим келди... Ҳазабим ва бу ернинг ҳавоси гўё мени бўғар эди. Тездан бориб чертёжнинг устида ишлашни ўйлаб қолдим. Индамасдан Маҳбубага қарадим. Бу гал у менинг кўзимга ажина-қўғирчоққа ўхшаб кўринар эди...»

Йигит бу чертёжни кўрганда, нима учун севгилисининг жасоратига, ғайратига суюнмасдан совуқ тер чиқаради? Нима учун чертёжнинг битаёзганини кўриб, ҳаваси келмайди-ю, ҳазоби келади? Нима учун «муҳаббат билан боққан кўзларига қараб тўймагани» бир қиз ҳозир кўзига «ажина-қўғирчоқ» бўлиб кўринади? Бу ерда йигит зоҳиран қанча бежирим бўлмасин, ўзининг чирик томонини кўрсатиб кўяди. Бу чирик томони ўз манфаати билан жамият манфаати орасига чизиқ тортиши — индивидуализмдир.

Шундан кейин қиз унинг севгилиси эмас, гарчи буни яширса ҳам, душманига айланади. Конкурсада эса биринчиликни қиз олади. Мана шунда индивидуализм ва шу билан бирга ожизлик, нотавонлик натижаси бўлган бахиллик очиқ юз беради. Совуқ тер босган, ғазаби келган йигит конкурснинг натижасини олдиндан аниқ билса, яъни қизнинг кучига ишонса, унинг устун чиқмаслиги учун қўлидан келадиган ҳамма ёмонликни қилар эди. Энди нима қилиши керак? Ҳамма бахиллар шундай пайтда нима қилса, у ҳам шундай қилади.

«У ғолиб келди. Уни бутун ўртоқлари табриклади. Ҳатто кимдир бир даста гул ҳам тақдим қилди. У хурсанд. Менга яқин келди... Мен кўзларимни қисиб, жаҳл билан дедим:

— Мен биламан нима учун сенга биринчиликни бердилар. Менинг ишим сеникидан яхши бўлса ҳам бари бир менга бермас эдилар».

Қизга бу гап ҳақорат бўлиб туюлиши керак эди, лекин қиз буни ҳақорат деб билмайди ва тўғри қилади. Агар қуруқ бир ҳақорат деб билса йигитдан ўпкалар эди, холос. Қиз бу гапга бошқа маъно беради. Шу сўздан унинг чирик томонини кўради. Бир неча кундан кейин йигитга хат ёзиб, унда бир вақтлар «икки томон бир-бирини синашмай туриб, муҳаббат билан ўйнашиб бўлмайди», деганини эслатади ва ёзади: «...Сиз ўзингизнинг ким эканлигингизни кўрсатдингиз... Менга оғир бўлса ҳам шу кундан бошлаб ёдимдан кўтарилдингиз... Ким эканингизни билмай туриб сизга яқинлашмаганим жуда яхши бўлган экан... Хайр, бундан кейин мени ҳеч эсламанг...»

Йигит саросимада телефон қилиб: «Ахир, жиндек бўлса ҳам раҳм қилинг!»— деб бақиради. Қиз қулоқ солмасдан, трубкани илади қўяди.

Шу ерда Жек Лондон персонажларидан бири эсга

тушади. Буржуа қизи Руфь Мартин деган йиғитни яхши кўради. Мартин катта куч, зўр матонат, темир прода эгаси. У жамият учун фойдали бир мақсадга эришмоқчи ва шу йўлда ҳеч нарсага қарамай курашади. Руфни «бу беҳуда ниятни қўйиб, одам қаторига киришга», яъни ҳеч бўлмаса бирон баққоллик дўкони очишга ундайди. Шу асосда келишмовчилик бўлиб, Руфь Мартинга хат ёзади ва хатни: «Энди мен билан кўришгани овора бўлиб юрманг», деб тугатади.

Мана икки қиз. Икки хил муносабат, муҳаббатдан воз кечиш учун икки хил сабаб.

«Рашк» диққатни жалб қиларлик ҳикоя, лекин катта бир камчилиги бор. Бу камчилик «Ҳаёт кўшиғи» даги бошқа кўп ҳикоялар учун характерли камчиликлардан бири. Бу камчилик шундан келиб чиқадики, автор ҳикоя ёзиш учун қаламни қўлга олмасдан бурун нима демоқчи эканини жуда аниқлаб, чегаралаб олмайди. Мақсад жуда аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади. Ҳалиги қизнинг баъзи бир қилмишлари бахил йиғитга «кўп вақт мендан уни-буни сўраб ўз ишини битказаётган экан-да», дейишга ҳуқуқ беради ва шундай дейди ҳам. Бу қизнинг образини бузади; унга меҳр қўйган китобхонни хафа қилади. Маъруф Ҳаким мақсадни жуда аниқлаб, қатъий суратда чегаралаб олган бўлса, бу детални киргизмас эди. Чеховнинг машҳур бир гапи бор: «Бир парча мармардан кишининг юзини яшаш учун шу юзга алоқаси бўлмаган бирон бўртиқни ҳам қолдириш керак эмас — ҳаммасини тарашлаб ташлаш керак».

«Рашк»даги бу камчилик айниқса «Ҳаёт бошланиши», «Яшасин дўстлик», деган ҳикояларда очиқроқ кўринади.

«Ҳаёт бошланиши»да автор янги одамларни кўрсатмоқчи. Маълумки, майда ҳикоя ёзадиган киши бирон

ҳодиса, ёки кичикроқ воқеа асосида социал турмушнинг бирон томонини, унинг моҳиятини очиб бериши, ҳикоя қаҳрамонининг социал рафторларидан бирини равшан кўрсатиши керак. Янги одамни кўрсатиш эски одамда бўлмаган ундаги хислатларни кўрсатиш демакдир. Доктор Муродда янги одамни энг асосий хислатларидан бири бор: у энг аввал жамиятни, ундан кейин ўз шахсий ҳаётини ўйлайди. Унинг йигитлик чоғлари жамият тинчлигини таъминлаш учун кураш, жамият учун яна ҳам кўпроқ хизмат қилгани тайёрланиш билан ўтган; энди, ёши бир ерга етиб қолган вақтда ҳам шу йўлдан боради — бор кучини жамият хизматига беради. Уни суйган қиз ҳам шундай. Қиз шаҳарда катта бир докторга тегиш билан ўз шахсий ҳаётини таъминлаши мумкин эди, лекин бундай қилмайди, аввал жамият хизматига тайёрланиш — ўқишни афзал кўради. Ҳикоянинг идеяси мана шу. Лекин Маъруф Ҳаким шу идеяни аниқлаб олмагани учун ҳикояга кераксиз, ҳатто зарарли деталлар киргизади. Масалан: докторнинг уйида «хирагина ёнмоқда бўлган чироқ, столдаги тартибсиз сочпилиб ётган китоблар ва бурчакка тўплаб қўйилган супуриндини яққол ёритиб туради». Ундан кейин қизнинг уйи: «Муроднинг ўтирган жойига ўхшамас, бу ер тартибли, озода кўринади. Деразаларга тутилган майин тўр пардалар мулоим эсмоқда бўлган шабадада ҳилчиллар эди». Бу ёғи қандоқ бўлди? Доктор Мурод Дилнорни уйининг бурчагига тўпланиб ётган супуриндини олдириб ташлагани, деразага парда тутдиргани оладими? Бундан чиқдики, шу вақтгача ҳеч ким уни, у ҳеч кимни севмаганлигига сабаб оилани ва оилавий турмушни Муродга ўхшаб англайдиган қизнинг топилмагани эканда? Ҳақиқатда бундай эмас. Автор ўз қаҳрамонига тўғридан-тўғри тухмат қилипти, чунки ҳикояда бошдан-оёқ

Муроднинг на сўздан, на қилмишларидан оилага шундай назар билан қараши сезилмайди.

Автор идеянинг очилишига хизмат қиладиган деталлар, фактлар топиш ўрнига аллақачонларда тентираб юради-да, ҳикоя хира, баъзан нотайин кўланка бўлиб қолади. «Яшасин дўстлик»ни М. Ҳаким нима мақсадда ёзганлиги маълум эмас.

Ланж бир йигит ҳикояда бошдан-оёқ қовоқарига ўхшаб гўнғиллаб юради. Унинг нима деяётганини, нимадан рози, нимадан норози эканини ва бунинг сабабларини билиб бўлмайди. Унинг ҳамхужраси уйланади. Бу йигит унинг хотинига кўз олайтиради, хотиннинг самимий муносабатларини хушторлик нишонлари деб ўйлайди. Бу ланж йигит шу хотинга ошди, ҳатто кўча-кўйда одамлар хотинга қараса, рашк қилади. Шу билан бирга: «Бугун менинг бир қиз билан ваъдам бор, уни Хайри билмайди», дейди. Бундан йигит баттол бир киши бўлиб чиқади: ўз дўстига хиёнат қилмишга тайёр; Хайрининг самимий муносабатлари унинг эгри қалбидан эгри акс этади; кўнглида Хайри бўлгани ҳолда, ваъдалашган қизи олдига муҳаббат арз қилгани боради. Бир вақт қарайсизки, унинг оғзидан мана бундай гаплар чиқади: «Агар дўстларни бахтли кўришнинг ўзи бир бахт десам, ҳеч қандай янгилик топган бўлмайман».

Унинг шундай фикрга келиши учун на ички, на ташқи — ҳеч қандай сабаб йўқ.

Ҳикоянинг ланжлигини авторнинг ўзи ҳам сезади, ҳатто китобхондан таъна кутади, шунинг учун бу ҳикояни бошқа ҳамма ҳикоялардан ажратиш, унга гўё ҳамманинг ҳам ақли етавермайдиган сирли бир тус бериш учун устига «Новелла» деб ёзиб қўяди. Гўё новелла деган билан унга бир маъно киради. Гўё китобхон:

«Э, бу новелла экан, новелла шунақа бўлса керак», деб қўя қолади!

«Ҳаёт қўшиғи»нинг ичида «Бўта» деган ҳикоя бор. Бўта 13 яшар бола. Бола бўлиб ҳамки, унақа ўткир, «тегирмонга тушса бутун чиқадиган» бола эмас, диққатни жалб қиларлик гап ҳам гапирмайди. Шу бола, партизанлар отрядининг разведкаси хат бериб, бунни отрядга элтасан деса, бирданига ҳеч кимнинг ақлига келмайдиган нарсани ўйлайди. Авторнинг айтишича у «ўзига шундай милтиқ кўтарган «тўртинчилар»нинг, айниқса, «Метрохиндай рус ёзган хатни ишониб топширгани учун ўзида йўқ хурсанд бўлди». Наҳотки шу бола шундай деб ўйласа?!

Бу бола катта одамлар қиладиган иш топширилганда бунни бажариш қўлидан келишига ишонса хурсанд бўлиши мумкин, лекин бу хилда мураккаб ўйларга борармикин? Бу ерда Бўтанинг ўзи бу хилдаги ўйлар менинг калламга сиғмайди, деб додлаб турибди. Автор унинг додини эшитмайди.

Бўта хатни отряд начальнигига элтади, бунга ишонса бўлади, лекин фавқулодда бир нарса бўлади: шу Бўта неча-неча урушларни кўрган партизанлар билан биғ қаторда милтиқ кўтариб урушга киради, қанча босмачини бир ўзи отади! Унинг отасини ўлдирган босмачи ҳам унга рўпара кела қолади. Бўта уни ҳам отади.

Бу ҳикояни ўқиган Бўтанинг тенгқурлари Бўта билан ўзлари орасида ҳеч ўтиб бўлмайдиган чоғ кўрадилар-ку! Ҳолбуки ҳикоянинг мақсади болаларда қаҳрамонлик ҳиссини тарбиялаш, автор уларга: «Бўтадай бўлинглар», демоқчи. Ҳикоядаги асосланмаган сохта факт вужудга келтирган бу чоғ болаларни Бўтадай бўлишни хаёл қилгани ҳам қўймайди-ку! Биз яратган қаҳрамонлар билан «оддий одамлар» орасида бундай

чоҳ бўлмаслиги керак. «Оддий одамлар» ҳам қаҳрамон юрган йўлдан борганда қаҳрамон бўла олсин.

«Учрашув» деган ҳикояда автор халққа қарши қўл кўтарган киши қаерга қадам босмасин оловни босади, ҳеч қаерда ўзига замин тополмайди, демоқчи бўлибди. Воқеа сохта бўлгани учун ҳикоядан шу маъно чиқмайди. Душман Салоҳ ўз отасининг уйига келганда иттифоқо уйда ичгани сув бўлмайди. Қизни сувга чиқаришади. Қиз иттифоқо йиқилади ва ҳушдан кетади. Кишилар иттифоқо қизнинг инграганини эшитиб қоладилар. Улар қизни иттифоқо ярадор Аҳмад ётган уйга олиб кирадилар. Салоҳ кимнингдир йўлини тўсиб, ҳозиргина келганини қиз сўзлаб беради. Демак, душман Салоҳ тасодифий суратда қўлга тушади. Қиз сув келтиргани чиқиб йиқилмаса, айниқса ҳушдан кетмаса, Салоҳ қишлоқдан омон-эсон чиқиб кетар эди. Ҳикоянинг маъноси қаёқда қолди?

«Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикояда авторнинг берган маълумотига қараганда бригадир Қипчоқ ота ўтган йил 60 центнердан пахта берган. Райондан келган меҳмонлар олдида бу йил 70 центнер беришга ваъда қилган ва бешинчи бригада билан шартнома тузган. Автор чолнинг меҳнатга муносабатини китобхонга кўрсатмоқчи бўлади. Қасал ётган чол шундай дейди:

— «Бу йил қиш яхши келди, албатта, бажарамиз. Шарманда бўлмасмиз. Менга раисни айтиб келиб бер, ўғлим».

Раис шаҳарга тушиб келган экан, гаплашолмайди. Чол ўзини билмай қолган вақтларда алаҳлайди:

— «Бу йил қиш яхши келди. Албатта, бажараман».

Бу чол уйдирма бўлса ҳам-ку, золим ёзувчининг қўлига тушипти, китобхон бечоранинг гуноҳи нима?

Бундан ташқари ҳикоядаги бошқа деталлар Қипчоқ ота ҳақиқатан уйдирма одам эканини кўрсатади. Автор

бу қадар яхши қилиб кўрсатмоқчи бўлган одам — Қипчоқ ота бир ой бўйи ўлим тўшагида ётади-ю, на ўз бригадасидаги кишилар, на колхоз правлениесидан бирон киши ҳол сўраб эшигига бош тикмайди. Ҳолбуки, Қипчоқ отанинг жуда оғир аҳволда ётгани ҳақидаги хабар авторнинг тили билан айтганда: «Уч кундан бери ёғаётган қордай бир текис бутун қишлоққа тарқалди». Биров хабар олиш у ёқда турсин, докторга боргани от сўралганда колхоз отбоқари бермайди. Чолнинг хотини: «Чолим ўлаётибди», деб чиққандагина одамларнинг эсига Қипчоқ ота тушиб, докторга одам юборилади. Бу ерда қайси бири ёлғон: Қипчоқ отанинг шундай яхши одамлигимини ёки колхозда яхши одамга бўлган шундай муносабатми?

Адабиётда ёлғоннинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам барабар зарардир. «Учрашув»да мана бундай ёлғон гап бор:

«Аҳмад осмонга қаради. Ҳақиқатан кўкни булут босган. Биронта ҳам юлдуз йўқ эди!»

Шундан беш сатр пастда:

«Аҳмад осмонга назар ташлади. Ҳақиқатан узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутларнинг кўриниши хунук эди».

Узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутларни кўриш учун ҳаво қисман бўлса ҳам очиқ бўлиши керак. Бу ерда ё «кўкни булут босган»и, биронта ҳам юлдуз йўқлиги ёлғон ёки «узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутлар» тўғрисидаги гап беҳуда.

«Рашк»дан:

Қиз йигитнинг уйига келиб: «Сиз оёқ остингизга япроқлардан поёндоз ташлаб қўйган боғларда сайр қилишни севасизми?»— дейди. Қизнинг худди шундай деганига ишонмайман. Бу ерда қиз гапираётгани йўқ, нўноқ ёзувчининг китобини ўқияпти.

Абдулла Қаҳҳор Тошкент давлат университети филология факультетининг студентлари
ва ўқитувчилари орасида.

«Қаҳрамоннинг ўлими»дан:

Ботир «Султон аканинг оёқларини силаганда қўлига елимга ўхшаган бир нарса ёпишганини сизди: қоронғида нима эканини билолмай қолди».

Шу ернинг ўзида:

«Женя... йигитнинг кўзига узоқ тикилиб қолди.».

Қўлга теккан қон кўринмаган қоронғида кўз кўринадими?

Бу Маъруф Ҳаким ҳикояларидаги асосий камчиликларнинг иккинчиси. Бу ёлғонларга, албатта, Маъруф Ҳакимнинг ўзи ишонмайди, лекин негадир китобхон ишонади, деб ўйлайди. Бу китобхонни билмаслик, ҳикоя ёзаётган вақтда китобхонни кўз олдида тутмасликдан келиб чиқади. Ёзувчи қандай жанрда ёзмасин, китобхонни эсдан чиқаришга ҳаққи йўқ.

Энди Маъруф Ҳакимнинг бошқа гуноҳлари тўғрисида:

Модерники адабиётда образ тил воситаси билан яратилар экан, модерники, «тил — адабиётнинг энг биринчи элементи ва фактлар, турмуш ҳодисалари билан бирга унинг материали» (Горький) экан, тилни, унинг қонунқоидаларини, хусусиятларини ўрганишга ҳаракат қилиш адибнинг энг асосий вазифаси бўлиши керак. «Фактлар ичига беркиниб ётган социал турмушнинг маъносини тўлиқ ва равшан тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган адабий асардан аниқ, равшан тил ва жуда диққат билан хилланган сўзлар талаб қилинади». (Горький.)

Демак, сўз адабиётнинг энг биринчи унсури, унинг асосий қуроли. Шундай бўлгандан кейин бу қуролдан фойдаланишда адибнинг беларволиги катта гуноҳи бўлади. Горький ёш авторлардан бирини «жуда қобилиятли» дейди ва шунинг билан бирга унинг беларволигини кўрсатиб, қаттиқ койийди. «Авторнинг тили жуда бе-

маза, дағал. «Жулдур кийим жаранглар эди» дебди, бемаъни гап — латта жаранламайди».

Китобхонга бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак. Сураат олдираётган киши сураатга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи «чиroyли» ва «қойил қилиб ёзишга» беҳуда зўр берса, алабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади.

Маъруф Ҳаким ёзган нарсаларини ўзи бир китобхон сифатида кўздан кечиришга ё ҳафсала қилмайди, ё кўздан кечириб, кўрган чатоқликларини тузатишга эринади. Ҳар иккиси ҳам ёзувчи учун гуноҳ. Агар Маъруф Ҳаким ёзган нарсаларини босмага бершдан аввал кўздан кечирган бўлса, китобхонни гангитадиган мана шундай гаплар билан қандай келиши экан:

«Рашк»да қиз йигитга айтади: «Мен ҳам сизни яхши кўраман... Нимага шекилли (?) ўзим ҳам билмайман». Яна шу ҳикояда: «...жаланглаб турган қора кўзлари кўзимга санчилар эди». «Яшасин дўстлик»да шамол билан шабаданинг фарқига борилмайди: «Очиқ деразадан майнинг майин шамоли» эсади. «Хаёлим уни тасаввур қилар эди...» «Отни жадаллатди» дейиш ўрнига, «Отнинг жиловини силтаб, тезлашни қистади» («Учрашув») дейди.

Унинг ўхшатишлари ҳам аксари ўхшатишдан кўзда тутиладиган мақсадга жавоб бермайди. Горький қомати хунук, семиз бир қизни бир қоп тарвузга ўхшатади. Китобхон қопга тарвуз солиб кўрмаган тақдирда ҳам дарров кўз олдига келтиради. Гоголь бировнинг юзини куракка, яна бировнинг юзини бодрингга ўхшатади. Бодринг билан куракни китобхон жуда яхши билади. Булардан кўрнинадикки, ўқувчига оз маълум бўлган ёки

мутлақо маълум бўлмаган нарса унга жуда ҳам маълум бўлган нарсага ўхшатилиши керак. Ўхшатиш адабий асарда жуда катта ўрин тутади, лекин у китобхоннинг тез англашига, тасаввур қилишига ёрдам бермаса, ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди.

«Қоронғида чақмоқдай отилган ўқларнинг овози катта мис жомнинг четига бир тош билан ургандай бўлди». («Қаҳрамоннинг ўлими».)

Аввало мис жомдан чиқадиган товуш ўқ товушига сира ўхшамайди, сўнгра, бундан кўра ўқувчига ўқ товуши яқинроқ. Мана бу ўхшатишга қараи: «У қайғули бир тусда бўйинни қисиб, ўликдан қўрқиб қочиб, қаерга қочишни билмай қолган кишидай кўз ёшларини мўлтилатиб турар, кўз ёшлари эса икки чаккасидан пастга оқиб тушар эди («Назир»).

Қўрқиниш билан қайғу орасида бир муносабат кўриш қийин. Ўликдан қўрқиниш ўрнига «яқин кишининг тобути устида тургандай» деса, муносабат бўлар эди.

Булар анчайин камчиликлар эмас. Санъатда, умуман, «анчайин» деган гап йўқ. Юз чизиқдан тортилган жонсиз суратга «анчайин» бир чизиқ жон киргизиши мумкин.

Китобхонни кўз олдида тутмаслиги орқасида Маъруф Ҳаким ҳатто айб иш ҳам қилиб қўйди. Унинг «Назир» деган ҳикояси оригинал асар эмас. «Назир»даги айрим гаплар, айрим фикр ёки қаҳрамоннинг бирон хулқи, турмуш ва тақдири Перл Бакнинг «Ўғил» ҳикоясини эслатса, адабиётда бундай ҳодисалар бўлиши мумкин дер эдик. Ҳақиқатан ҳам бўлади. Умар Ҳайёмнинг муфтиларга қарата: «Сизлар одам қонини ичасизлар, биз узум қонини ичамиз» деган рубойи си бор. Шундай мазмун Байроннинг «Дон Жуан»ида ҳам бор. «Дон Жуан»да Байрон: «Эркаклар эркакларга нисбатан кўпинча, хотинларга нисбатан ҳамма вақт поинсофлик қи-

ладилар», деган. Шу фикр худди шу шаклда Жек Лондонда такрорланади. Анна Каренинанинг турмуш ва тақдири «Момақалди роқ»даги Катеринанинг турмуш ва тақдирига ўхшайди. Адабиётдаги бундай ҳодисаларнинг ҳар хил сабаблари бор. Маъруф Ҳакимнинг «Назир» ҳикояси Перл Бакнинг ҳикоясига ўхшайди, деган киши ҳикоядан бир-икки жумлани тутиб олиб, тирноқ остидан кир излагани йўқ. У келтирган далилларни кўрган ҳар қандай киши ҳам Маъруф Ҳакимни ёқлашдан ожиз келади.

Маъруф Ҳакимнинг бундан енгил бўлмаган яна бир гуноҳи шуки, тўпламини ўртоқ Ҳошим Зоҳид таҳрир қилишига рози бўлган. У китобхон олдида масъулият сезса, тўпламга қалам тегизишига, ундаги ҳикоялар тўғрисида бирон фикр айтишига кўзи етмайдиган кишининг муҳаррир бўлишига рози бўлмас эди. Тўплам бошқа кишининг қўлига тушса, албатта, иш бошқачароқ бўлар эди. Қандай бўлишини Маъруф Ҳаким яхши билди. Муҳаррир асарни яхшилашга, унинг авторига ёрдам беришга қодир одам бўлиши керак.

Бутун айтилган гапларнинг охирига каттакон бир «аммо» қўйиб, «Ҳаёт қўшиғи»ни анча мақташимиз ҳам мумкин эди. Бироқ, Маъруф Ҳаким қиёсий мақташларга муҳтож эмас. Унинг таланти, кучи бор, лекин етилмаган, у ишлай олади, лекин бир оз эринчак, шу билан кўп «адабий ёшлар»дан фарқ қилади.

1940.

САВОЛЛАРГА ЖАВОБЛАР

(Ёшлар семинарида)

1. Ёзувчи бирон нарса ёзиш учун қўлига қалам олганида ҳаммадан бурун кўз олдига шу нарсани ўқиётган ўқувчини келтирсин, асарнинг ҳар бир сатри кўз

олдидан ўтганида унинг чеҳрасида бўладиган ўзгаришни кўриб турсин. Ёзувчи ўзини каттакон билимдон, юксак дид эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сезсин.

2. Маълумки, санъат, шу жумладан сўз санъати — адабиёт ҳам кишиларнинг онгига ҳис орқали — юрак орқали таъсир қилади. Адабиёт бирон ижтимоий ҳодисанинг яхши ёки ёмон эканлигини фактлар, рақамлар билан исбот қилиб хулоса чиқармайди, унинг яхши ёки ёмон эканлигини кўрсатиб, кишиларда шу ҳодисага нисбатан муҳаббат ёки нафрат ҳисси туғдиради.

Бундан маълум бўладики, ёзувчи бирон ҳодисага ўқувчида муҳаббат ёки нафрат ҳисси кўзгатиши учун аввал ўша ҳис ўзида бўлиши керак.

Киши ҳеч қачон душманининг гўри устида бошқаларнинг кўзидан ёш чиқарадиган таъсирли нутқ сўз-лолмайди.

Энг талантли, энг уста, хушовоз артист ўзига ёқмайдиган ашулани айтишга мажбур бўлиб қолса, таланти ҳам, усталиги ҳам йўқолиб, қуруқ овсзи қолади.

Талант, билим, ҳунар жиҳатидан бир даражада бўлган икки ёзувчи муҳаббат тўғрисида ёзса, шу муҳаббат ҳиссини бошдан кечиргани яхшироқ ёзади.

Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди.

Ҳис, ички дард кишининг қалбини емириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди, ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш хоҳиши кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради.

Қишидаги мана шундай ҳолатни, одатда, илҳом дейишади.

Айтилган гаплардан хулоса чиқарсак, яхши асар, ўқувчини мафтун қиладиган асар, фақат илҳом билан ёзилган асар дейиш керак бўлади.

3. Умумий савияси паст бўлган киши ҳеч вақт ижтимоий ҳодисаларни тўғри таҳлил қила олмайди, демак, илҳомлана олмайди. Ёзувчи турмуш ҳодисасини таҳлил қилганидан сўнг унга маълум бир муносабатда бўлади. Бу муносабати унинг қаноати бўлади.

Шундан маълум бўладики, ёзувчи ҳеч вақт: «Нима тўғрида ёзсам экан?» деб ўйлаб, кейин бирданига бирон тўғрида ёзишни ихтиёр қилмайди. Аксинча, ҳодисага маълум муносабати, қаноатидан келиб чиққан розилик ёки норозилик уни ёзишга мажбур қилади, уни ўз ихтиёрига қўймайди.

4. Илҳом билан «ички мажбурият» орқасида ёзилган асарни тузатиш, қайта ишлаш мумкинми?

Ўша тузатиш, ўша қайта ишлаш хоҳишга айланмагунча, ёзувчининг қалбидан ўрин олмагунча мумкин эмас.

Кўпинча шундай ҳоллар бўлади: ёзувчи асарини битириб одамларга ўқиб беради. Бу ерда асарнинг камчиликлари кўрсатилади. Ёзувчи кўпинча ўша камчиликларни ўзи камчилик ҳисобламагани ҳолда фақат билимдонларнинг сўзини иккита қилмаслик учун тузатишга киришади. Бундай вақтда ёзувчи ўз маъшуқасига биронинг сўзи билан муҳаббат изҳор қилаётган ошиққа ўхшаб қолади. Ҳис қилмасдан асарни тузатиш дугорни икки киши чалгандай гап: парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди, бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди.

5. Ҳар бир бадий асарда ёзувчининг шахсий кечинмалари, таржимаи ҳоли унсурлари бўлади. Ёзувчи баъ-

зан бирон типга асос қилиб ҳақиқатда мавжуд одамни ҳам олади. Бундай ҳолларда ўша мавжуд одам — типнинг прототипи бўлади. Ёзувчи прототипнинг ўзигагина хос сифатларини, хислатларини ташлаб, тип учун характерли бўлган бошқа сифатлар, хислатлар қўшади.

Одатда мушоҳада фақат керак бўлганда, бирон асар ёзиш учун зарур бўлиб қолганда қилинмайди.

Масалан, бировнинг оёғини трамвай босди. Эҳтимол, менинг қаҳрамонларимдан, персонажларимдан ҳеч кимнинг оёғини трамвай босмас. Лекин оёғини трамвай босган одамнинг ўша дамдаги ҳолати, ҳаракати, қиёфаси эсимда қолиши керак. Чунки мабодо шундай ҳолат керак бўлиб қолса, оёғини трамвайга бостириб кўргани ҳеч ким рози бўлмайди.

Киши чўчинқирайдиган вақтда афти қандоқ бўлишига ҳеч ким эътибор қилмайди. Лекин Чехов шунга эътибор қилган экан. «Чинovníкнинг ўлими»да қўл келибди.

Мен «Анор» деган ҳикояни ёзганимда бошқоронғи хотиннинг ҳолатини шу кунларда мушоҳада қилганим йўқ. Бошқоронғи хотиннинг ҳолати менинг ён дафтаримда бор эди. Буни мен бир вақтлар дафтарга шундай қайд қилиб қўйган эканман:

«Эр хотинига жаннатнинг таърифини қилади. Хотиннинг кўзига ҳовзикавсар ва унда сузиб юрган балиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Хотин балиққа бошқоронғи».

Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзиб қўйган эканман:

«Ажойиб ит. Уғри кирганда олқишласак, ётиб думини ялайди». Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол ҳеч қачон керак бўлмас.

Шундай қилиб ёзувчининг ён дафтари — мушоҳадалар хазинаси — турмуш қомуси вужудга келади.

Бу дафтарга фақат мушоҳадаларгина эмас, воқеалар, манзаралар, фикрлар, сўзлар, иборалар ҳам ёзилиши мумкин. Чехов ҳатто исмларни ҳам ёзиб қўйган.

1944.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТЎҒРИСИДА

(Пленумдаги нутқ)

Болалар адабиётининг ҳозирги аҳволи тўғрисида докладда ҳам, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида ҳам бир нарса кўзга ташланади: ҳамма болалар адабиётидаги камчиликлардан гапиришдан олдин бу адабиёт анча ўсганлиги, ютуқларга эга бўлганлиги тўғрисида катта-кичик муқаддима қилиб ўтди.

Бу гаплар ҳақ, лекин бир нарсани эсдан чиқармаслик керак: модомики болалар адабиёти совет адабиётининг бир қисми экан, унинг ўсиши, ютуқларга эга бўлиши табиий бир ҳол, гап бу ютуқларнинг даражаси, бу кунги талабларга қанчалик жавоб бера олиши тўғрисида бўлиши керак.

Тўғри, бугунги болалар адабиётининг салмоғи бундан ўн беш йил бурунги болалар адабиётининг салмоғидан анча юқори, лекин бугунги мактаб ёшидаги болалар бундан ўн беш йил бурунги мактаб ёшидаги болаларга ўхшайдими?

Ҳозирги мактаб ёшидаги болалар мактабга бошқача оилалардан, бошқалардан бошқача бораётибди, бу болалар уруш замонини кўрган. Маълумки, уруш фақат шаҳар ва қишлоқларни бузгани йўқ...

Мана шу нуқтани назардан қараганда, болалар ада-

биётининг ҳозирги даражаси, савияси жуда юксак бўлиши керак.

Пленумда болалар адабиёти алоҳида масала қилиб қўйилганлиги ва союз раҳбарлари бу масалани қўйишда айрим, пишиқ тайёргарлик кўрганлигига сбаб ҳам шу бўлса керак.

Чиройли лоф-қофдан хунук ҳақиқат яхши: анча ўсган, ютуқларга эга бўлган ҳозирги болалар адабиётининг даражаси, савияси унинг олдида турган талаблар, вазифалар даражасидан хийлагина паст. Адабиётимизнинг ҳозирги даражасини кўзда тутганда, бу нарса жуда билинади.

Бунга энг биринчи сабаб шуки, болалар адабиёти шу кунгача ҳам союзнинг, ҳам адабиёт жамоатчилигининг диққат марказидан четда бўлиб келди.

Бунга биринчи далил:

Бундан бир қанча вақт бурун «Правда Востока» ва «Қизил Ўзбекистон» нашриётининг «Ширпотреб цехи» Ғайратийнинг «Ўрмонжоннинг мушуги» деган китобчасини нашр этди. Бу китобчанинг мазмунини икки оғиз гап билан айтсак шуки, ашаддий бир пияниста — ишчининг пиянисталикдан тузалиб, одам бўлиб кетишига битта сичқон сабаб бўлади. Болалар адабиёти тамғаси билан нашр этилган шуидай қабиҳ китоб на ёзувчилар союзининг диққатини жалб қилди, на айрим ёзувчиларнинг эътирозига сабаб бўлди.

Иккинчи далил:

Шукур Саъдулланнинг кўп асарлари жуда хом, ғариб эканлиги тўғрисида яқин ўн йилдан бери гап юради, лекин унинг биронта асари бирон марта жиддийроқ муҳокама қилингани йўқ.

Агар болалар адабиёти союзимизнинг диққат марказида бўлганда, бутун бошлиқ ёзувчининг ижоди унинг эътиборидан четда қолмас эди.

Бу ҳол, албатта, болалар адабиётининг савиясига катта таъсир қилади.

Ҳозирги болалар адабиётининг савияси паст бўлишига иккинчи сабаб, болалар учун ёзадиган ёзувчиларнинг умумий савияси, малакаси пастлигидан келиб чиқади. Кечә ва бугун сўзга чиққан ўртоқлар бу тўғрида етарли мисоллар кўрсатишди. Болалар ёзувчиларининг олдига қаттиқ талаблар қўймаганимиз учун кўпи «косиб» бўлиб қоляпти. Булардан бирмунчаси болалар учун ёзиш қанчалик масъулиятли эканини, бу масъулиятни зиммасига олган одам қанчалик билимли, қанчалик ҳунарманд бўлиш керак эканини яхши билмайди, тушунмайди. Болалар адабиётида катталардан кўра болаларга ёзиш осон деган ақидада юрган «косиблар» топилади.

Катталар учун ёзилган китобда йўл қўйилган хатони тузатиш мумкин, лекин болалар учун ёзилган китобда кетган хатони тузатиб бўлмайди, бу хатодан болани огоҳлантирилса, хато унинг зеҳнига чуқурроқ ўрнашади.

Докладда, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида одам хижолат бўладиган мисоллар кўрсатилди. Буларнинг ичида ёзувчининг чала савод эканини кўрсатадиган фактлар бор. Бу қандоқ гапки, ёзувчи, болаларнинг иккинчи муаллими бўлган ёзувчи чала савод, жумла тузолмайди! Ёзувчи бўла туриб ўзбек сўзларининг маъносини билмайди, сўзни ўз ўрнида ишлатмайди!

Ҳаммадан ёмонроғи шуки, биз шуларни пайқамай келаётибмиз, пайқаганимизга эътибор қилмаётибмиз.

Болалар учун китоб ёзадиган киши ғоят уста санъаткор, катта тажрибали педагог, тилнинг заршуноси бўлмоғи керак.

1946.

БИРИНЧИ ДОМЛАМ

Мен биринчи сабоқни Гоголдан олган эдим.

Бундан йигирма етти йил бурун Тошкентда болалигимдаги бир ҳаммактабимни учратдим. Бу вақтларда мен сатира журнаliga қатнашиб юрган, битта «жиддий» ҳикоя («Еш қизлар ўгай ота қўлида») ёзган, «Қизил Ўзбекистон» газетасига яқиндагина ишга кирган эдим.

Ҳаммактабимнинг уйига иккинчи марта борганимда, у мени ўзимдан уч-тўрт ёш катта Павел деган бир йигитга «ёзувчи газетачи», деб таништирди. Уртоғим университетга кирмоқчи бўлиб, Урта Осиё Давлат университетининг студенти шу Павелнинг ёрдами билан жадал тайёрлик кўраётган экан. Павел менинг «ёзувчи»-лигимни эшитиб кимнингдир қисқа бир шеърини шавқ-завқ билан ўқиди-да, рус ёзувчиларидан кимларни ўқиганимни сўради. Мен у вақтда рус ёзувчиларидан Пушкин, Толстой, Горькийларнинг номларинигина эшитган эдим, холос. Бу номлар ҳам «Пушкинни подшоҳ ўлдирган»и, «Толстой бўйи баравар китоб ёзган»и, «Горький Толстойнинг ўлимини эшитиб ҳушдан кетгани»и учунгина ёдимда қолган эди. Павел менинг сатира-юморга мойиллигимни эшитиб, бир қанча ёзувчилар, уларнинг машҳур асарлари тўғрисида гапирди.

Мен меҳмонхонада турар эдим; бир кун ишдан қайтиб келсам, Павел тўрт эллик хат билан битта китобча ташлаб кетибди. Бу китобча Гоголнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояси» эди. Мен бу китобни лугат билан ўқишга киришдим, жуда узоқ, бирон ой ўқиган эдим шекилли. Воқеага унча тушунмадим; лекин нимадир бир қизиқ нарса борга ўхшади.

Китобни учинчи марта ўқиганимда; шу парчага диққатим жалб бўлди:

«Иван Иванович кўп яхши одам. У киши қовунни жуда-жуда яхши кўрардилар; суйган емишлари шу. Обед қилиб бўлишлари биланоқ кўйлакчан айвонга чиқардилар-у; дарров Танкага буюриб қовун олдирадидлар. Уни ўз қўллари билан сўядидлар, уруғини қоғозга олиб қўйиб еябошлардилар. Кейин Танкага қоғоз-қалам келтиришни буюрардилар ва қовун уруғи солинган қоғозга ўз қўллари билан: «ушбу қовун фалон числода тановул қилинди», агар шунда бирон меҳмон бўлса: «Фалончи иштирокида», деб ёзиб қўядидлар».

Нега? Шундоқ деб ёзиб қўйишига қандай зарурат бор?

Бу саволга топган жавобим мен учун катта бир кашфиёт бўлди. Шундан кейин луғат кўриб, кўпроқ Павелнинг ёрдами билан бу китобни олти марта ўқидим ва ҳар ўқиганимда янги бир нарса топар эдим. Китоб қарийб ёд бўлиб қолди.

Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади.

Мана шу биринчи сабоқ менда Гоголнинг бошқа асарларини ҳам ўқишга иштиёқ туғдирди. Унинг бошқа кичик асарлари билан чала-ярим бўлса ҳам танишганимдан кейин сатира-юмор масалаларида ўша вақтларни газеталарда тез-тез бўлиб турадиган мунозараларга қатнашиш учун жасорат пайдо қилдим. Бир мақолада Гоголь асарларини ўқиб ўзимча чиқарган хулосаларимни умумлаштиришга ҳаракат қилдим.

Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик гўзал, бунчалик ўтқир қилган «сир»ларини «кашф» қилган бошлаганимдан олдин ёзган ҳажвий «асарларим»

кўзимга шу қадар ғариб кўриндики, минбаъд бунақа асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнгги фелъетонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим. Кейинги фелъетонларимдан бири — бир руҳонийнинг советларга сайлов мажлисидан қувиб чиқарилганлиги тўғрисида ёзилган фелъетонимни ўқиган ўртоқларимдан бири: «Тилинг заҳарлашиб кетаяпти», дегани эсимда бор.

Гоголь асарларини ўқий бошлаганимдан кейин узоқ «жиддий» ҳикоя ёзолмай юрдим. Бунга сабаб, бир томондан, нима ёзсам, ёш болалар деворга соладиган суратдай ҳазилакам кўринавергани бўлса, иккинчи томондан, Гоголь қаҳрамонлари менга ҳалал берганлиги эди.

Ниҳоят «Бошсиз одам» деган ҳикоя ёздим. Биринчи ҳикоям («Ёш қизлар ўгай ота қўлида») бир воқеа ҳақида ўқувчига маълумот берган ва бу воқеага ўз муносабатим қандай эканини хат сатрида таъкидлаган бўлсам, «Бошсиз одам»да ўзим «халис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва бунда биринчи марта одамнинг характериға қўл уришга ҳаракат қилган эдим:

«Нисобуви қизининг Фахриддиндан туғишини хоҳламас эди... У бетини қаттиқ қилиб куёвига айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар, уч-тўрт йил бола бўлмагани яхши. Доктор шу ишларни ҳам билармикан?..

Фахриддин орқасида бирон қизиқ воқеалар бўлаётгандай, орқасига қараб жавоб берди:

— Билмасам... дадам биладилар...

— Қўйинг, қўйинг, дадангиздан сўраманг, уят бўлади».

Фахриддин касалхонада ётган хотинини кўргани болади. «Фахриддин кирганда Меҳри уйқуда экан, у секин ёнига ўтирди.

— Э, ҳой!.. Яхшимисан... Ҳой!

Меҳри уйғонди ва секин:

— Келинг...— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Дадам бориб кўриб келгин дедилар...»

Уттизинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Рақиб», «Афлотун муҳаббати» ва бошқа ҳикояларда Гоголга тақлид жуда яққол кўринди.

Гоголдан кейин Салтиков-Шчедрин, Тургенев, Чехов, Горький асарларига буткул шўнғиб кетган вақтларимда ҳам Гоголга тақлиддан холи эмас эдим.

Қирқинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Қизлар» ҳикояси шундай бошланади:

«Қани, бирон холис одам айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда Нурматхонга ўхшаган йигитдан яна биронта топилармикан?»

Баъзи одамлар — ҳазилми, чинми — ҳар хил гаплар тарқатишади: ёзда унинг кетидан пашша эргашиб юрар эмиш. Ёлғон! Нима қилади эргашиб?

Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсус, минг афсуски, қўли иккита-да, йўқса энг чиройли наша чилимига ўхшар эди...»

Бу приём рус ёзувчиларидан фақат Гоголь услубига хос приёмдир.

Рус тилини маълум даражада ўзлаштириб, китобни мустақил ўқишга қодир бўлганимдан кейин Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барвасга, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 41-йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган кунни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача

осилиб тушган мўйловни хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди.

Ватан уруши йилларида ёзилган «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда мен «шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган» Асрорбобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим.

Асрорбобо кампирига баъзан дағал гапиради: «Аммо лекин хўп ҳам калтакбоб хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта ҳам қовурғангни соғ қўймас эдим», дейди. Ва шу билан бирга уни аяйди, қалбини ўртаб юрган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини унга айтмайди, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради.

Гоголь буюк рус танқидчиларидан Белинский асарлари билан танишувимга сабаб бўлди. Мен унинг асарларини ўқиганимдан кейин Белинскийга устозларимнинг устози, деб қарайдиган бўлсам, унинг «Гоголга хат»и менга жуда катта сабоқ бўлган, мени чуқурроқ ўйлашга мажбур қилган, ҳаётдаги фактлар рудасидан ҳақиқат нуқрасини топишга ундаган ва бунга йўл кўрсатган мақолаларидан бири бўлди.

Гоголнинг саҳна асарларига тақлид қилиб бир нарса ёзишга уринган вақтларим ҳам бўлган, лекин бу уринишлар машқдан нари ўтган эмас эди. Бу машқларда Гоголга нақадар кўпроқ тақлид қилсам, қаламим остидан чиққан одамлар шу қадар сохта, шу қадар ўлик бўлар эди. Бунинг сабабини кейинроқ билсам: мен Гоголга кўр-кўрона тақлид қилган эканман. Шу хилдаги тақлиддан иборат машқлардан ҳафсалам совигандан кейин «Ревизор»дан ўзимга жуда ёққан парчаларни таржима қилишга киришдим, лекин бу асарни тўла таржима қилиб бировга кўрсатгани ботинолмас эдим.

«Ревизор»ни мен биринчи марта ўзбек саҳнасида 1935 йилда кўрган эдим шекилли. Мен «Ревизор»даги

персонажларни бутунлай бошқача тасаввур қилиб юрар эдим, спектакль мутлақо ёқмади. Артистларнинг бир қисми ўз ролининг моҳиятини, айтган гапининг маъносини баъзан яхши англамаганлиги, баъзи артистлар ролдан чиқиб бўлса ҳам томошабинни кулдиришга тиришганлигидан ташқари текст ҳам артистларга ролни ўйнашга ҳалал берар эди. Масалан:

Ҳоким. Шу кунларда ўзимнинг кўнглим ҳам бир нарсалар сезиб юргандай эди. Бугун кечаси туни билан иккита каламушни туш кўриб чиқдим. Иккита ажойиб каламуш, мен бунақасини ҳеч кўрган эмас эдим... Иккови ҳам яқин келади-да, ҳидлаб-ҳидлаб яна қайтиб кетадир...»

Бобчинский. Уст-боши жойида, кийган кийими хусусий кишиларникидай. Уйнинг ичида у ёқ-бу ёққа юрадир, башарасида бундоқ фикр...»

Бу текст «аслига тўғри», лекин ўлик портретга бир чизиқ билан жон киргизадиган Гоголь услубига мутлақо ётдир.

Мен 1937 йилда («Уйланиш»)ни таржима қилганимда, кейинчалик «Ревизор»ни таржима қилганимда, бурungi таржималардаги шу камчиликни кўзда тутдим. «Ревизор» узоқ ўтмишдан бизнинг кунларга ўз тенгқурларидан кўпининг қабрини оралаб ўтиб келган ва узоқ келажакка йўл олиш учун етарли куч-қувватга эга бўлган асардир. Бу асарнинг таржимаси ҳам тобора мукамаллашиб ана шундай куч-қувватга эга бўлиши керак.

Николай Васильевич Гоголнинг вафотига юз йил тўлган кунда ўзбек китобхони, ўзбек томошабини унинг номини зўр ҳурмат ва катта миннатдорлик билан тилга слади. Мен унинг номини эшитганимда, биринчи домлам ҳурматига ўрнимдан туриб қўл қовуштираман.

Ё Ш Л А Р Б И Л А Н С У Х Б А Т

Бир ёш ёзувчи ёзган ҳикоясини менга ўқиб бериб, фикримни сўради. Мен ҳикояни маъқулладим, камчиликларини кўрсатдим. Ёш ёзувчи ҳикоянинг камчиликларини кўрсатганимга хурсанд бўлди, лекин ҳозирча босиб бўлмайди деганимга хафа бўлди. «Сиз 20 ёшингизда, адабиётга энди қадам қўйган вақтингизда ёзган ҳикояларингиз бундан яхшимиди?»— деди. Мен: «Ўўқ, бундан неча ҳисса ёмонроқ бўлган эди», дедим.

Ҳозир адабиётга қадам қўйган ёш қаламларимиз ва уларнинг ўсиши учун зарур бўлган шарт-шароит ёши улғайиб қолган ёзувчиларимиз адабиётга қадам қўйган вақтларидаги ёш қаламлар ва уларнинг ўсиши учун зарур бўлган шарт-шароитдан жуда катта фарқ қилади.

1. У вақтларда ёшлар адабиётга кўпроқ ибтидоий маълумот билан қадам қўйган бўлса, ҳозирги ёшларимиз кўпроқ олий маълумот билан қадам қўяпти.

2. Илгари ёшлар адабиётнинг вазифасини, унинг туб мақсадини яхши билмасдан қўлига қалам олган бўлса, ҳозирги ёшларимиз адабиётнинг вазифасини яхши билиб, қўлига қалам олаётибди.

3. У вақтларда ёшлар рус тилини билмаслик ёки чала билиш орқасида буюк рус ва жаҳон адабиёти хазинасидан фойдаланиш, ўрганиш имкониятидан буткул ёки қисман маҳрум бўлган бўлса, ҳозирги ёшларимиз бу хазинадан тўла фойдаланиш, ўрганиш имкониятига эгадир.

4. Илгари китобхон унчалик талабчан эмас эди, чунки бир жиҳатдан ҳақиқий адабиётни — рус адабиётини, ғарб адабиётини билмаса, иккинчи жиҳатдан, китобга оч эди, маълумки оч одамнинг уйида қатиқ уйинмайди. Ҳозирги китобхон рус ва жаҳон классикларини, ҳозирги

рус совет ёзувчиларининг энг яхши асарларини ўқиб катта дид пайдо қилган, жуда талабчан китобхондир.

5. Ниҳоят, у вақтларда ёш ёзувчиларнинг ўсиши учун зарур шартлардан бири бўлган яхши адабий муҳит йўқ эди, ҳозир ёш ёзувчиларнинг ўсиши учун зарур шартлардан бири бўлган яхши адабий муҳит бор.

Мана шу сабабларга кўра у вақтлардаги ёшлар қи-йинчиликлар билан олға босар, секин ўсар эди. Ҳозир-ги ёш ёзувчилар шахдам қадамлар билан олға бораётиб-ди, тез ўсаётибди. Лекин буюк тараққиёт асрида ҳар куннинг ўз талаби, ўз суръати бор.

Ёшларимиз, шубҳасиз, ўсаётибди. Лекин уларнинг яна ҳам тезроқ ўсишига, адабиётнинг аҳамияти тобора ортиб бораётган бизнинг кунларда бу фронтнинг ҳар томонлама машқи роса солдатлари бўлиб тезроқ етишувига ишимиздаги камчиликлар халал бераётибди.

Бу камчиликлардан бири — адабий танқиднинг ниҳоятда заифлигидир.

Маълумки, адабий танқид асарга халқ манфаатлари, халқнинг талаблари нуқтаи назаридан баҳо беради, бунинг учун асарни мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам чуқур таҳлил қилиб, унинг фазилат ва нуқсонларини очиб беради. Танқид адабиётни олға сурадиган куч бўлиши билан бирга ёшлар учун мактаб вази-фасини ўтайди. Афсуски, ёшларимиз мана шу катта мактабдан маҳрум дейиш мумкин.

Ғафур Ғуломнинг йирик асарларини эмас, ҳатто биронта кичик асарини таҳлил қилган, унинг кучли ва заиф томонларини кўрсатиб берган биронта яхшироқ мақола йўқ. Ҳолбуки, унинг ижодини таҳлил қилиш билан ёшларга кўп нарсани ўргатиш, баъзи бир камчиликлардан уларни огоҳлантириш мумкин эди.

Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи муҳокама қилинган вақтда китобнинг кўп камчилиги кўр-

сатилди. Бу камчиликлардан бири совет кишиларининг ҳаёти, кураши жуда юзаки тасвир қилинганлиги, автор бунга бағишланган саҳифаларни илҳомсиз ёзганлиги, бунда автор ҳақиқий санъаткордан кўчадаги «беш минутлик фотография»га айланганлиги кўрсатилган эди. Бу муҳокама мажлисида профессионал танқидчиларимиз «лом» дегани йўқ, гапиришни лозим кўргани ҳам китобнинг камчиликларини шувашга — бўяшга ҳаракат қилди. Муҳокама мажлисидан кейин ҳам бу китоб тўғрисида дуруст бир мақола чиққани йўқ. Натижада бу китобдаги нотўғри ижодий «метод» ёшларнинг ижодига ёмон таъсир кўрсатиб келаётибди.

Ёш ёзувчиларимизнинг яна ҳам тезроқ ўсмаётганлигига иккинчи сабаб ёзувчилар союзининг ёшлар билан ҳали ҳам яхши ишламаётганлигидир.

Секцияларда бўладиган муҳокама мажлислари кўпинча паст савияда ўтади. Муҳокама қилинган асарнинг фазилат ва нуқсонлари умумлаштирилиб, назарий масалалар даражасига кўтарилмайди. Шунинг учун ёшлар бу мажлислардан кам баҳра олади, бундай мажлисларда қатнашишга кам қизиқади.

Тажрибалик ёзувчилар ёшларга мунтазам ёрдам бермайди. Булардан биронтаси ҳам ёшларнинг асарларини мунтазам ўқиб бориши билан мақтанолмайди. Бу тўғрида биронта катта ёзувчини бошқаларга ўрناق қилиб кўрсатолмаймиз.

Союз остонасига бевосита ёки сиртдан қадам қўйган ёш қаламнинг қўлидан биринчи бўлиб консультация бюроси ушлаши, туғилиб келаётган ёзувчига доя бўлиши керак. Ҳолбуки консультация бюросининг ўзи дояга муҳтож.

Ёзувчилар союзининг органи «Шарқ юлдузи» журнали ҳам ёшлар билан ишлашда ўз вазифасини яхши бажармаяпти. Журнал саҳифаларида ёшларнинг имзо-

си кўпроқ кўриниши яхши албатта, лекин босиладиган ҳар бир асар ўша авторнинг ижодида бир қадам олға силжиш бўлиши, бошқа ёшларни юқорига тортиши, уларни ўйлашга, ўз устида, асар устида кўпроқ ишлашга, бор имкониятини ишга солишга мажбур қилиши керак. Журналда консултация характеридаги материаллар жуда кам кўринади.

Булар ёшларнинг яна ҳам тезроқ ўсишларига ҳалал бераётган ташқи камчиликлар — ёшларнинг ўзларига боғлиқ бўлмаган камчиликлар. Булардан ташқари, ёшларнинг ўзларига боғлиқ бўлган камчиликлар ҳам бор.

Бу хилдаги камчиликларнинг биринчиси — ҳаётимизнинг тараққиёт қонуни, адабиётимизни олға тортадиган куч — танқид ва ўз-ўзини танқид ёшларимиз орасида жуда расм бўлиб кетмаганлигидир.

Ёшлар орасида танқид, ўз-ўзини танқид расм бўлиб кетмаганлиги айрим ёшларнинг китобхонлар олдида жавобгарлик ҳиссини йўқотиб қўйишига сабаб бўлаётпти.

Сами Абдуқаҳҳоров баъзан очеркларни билан кўришиб юрган ёш бир ёзувчи. Унинг ғарибгина ҳикоялардан иборат бир тўплами ҳам босилиб чиқди. Лекин унинг ёзган нарсалари тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса деган эмас. Натижада, Сами Абдуқаҳҳоров ўз имкониятига ортиқ баҳо бериб, чорвадорлар ҳаётидан қисқа бир муддатда повесть ёзди. Повесть проза секциясида муҳокама қилинди.

Асарда воқеа — сюжет йўқ. Асарнинг иштирокчилари бошдан-оёқ ивирсиб юради, кўп гапиради, лекин ҳеч нш қилмайди. Демак, асарда биронга образ йўқ.

Сами Абдуқаҳҳоровнинг «Ҳаёт байроғи» деган бу повестида Барака ота деган одам бор. Бу одам повестда бошдан-оёқ ҳеч нш қилмайди, лекин қўш-қўш орденлар олган, ўзи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, асарнинг схирида Сталин мукофоти лауреати бўлади. Социалис-

Абдулла Қаҳҳор ва Алексей Сурков

тик қишлоқ хўжалигимизнинг ҳамма соҳасида ҳам кўш-қўш орден олган, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Давлат мукофоти лауреати бўлган кишилар кўп. Бу ҳақиқат, лекин Сами Абдуқаҳҳоров тасвирида бу ҳақиқатга ҳам соя тушади, чунки автор ўз қаҳрамонига бу ёрлиқни тупук билан ёпиштиради.

Повесть қазога учраганига сабаб: автор ўз кучига ортиқ баҳо берганлиги, китобхон олдида ҳар бир жумласи учун жавобгар эканини эсдан чиқариб қўйганлиги, «танқидсираб» қолганлиги орқасида бор имкониятдан фойдаланмаганлигидир. Ҳақиқатан, шундай эканлиги кейинчалик маълум бўлди: Сами Абдуқаҳҳоров бу повести жуда кам материал асосида, жуда қисқа муддатда, яъни идорада иш шаронтида ёзган экан.

Ёшларимизнинг яна ҳам тезроқ ўсишига халал бе-

раётган иккинчи камчилик — ёшларимиз асарлари бо-
силаётганига хурсанд бўлиб, билимларини етарли дара-
жада бойитишга жон куйдирмаётганликларидир. Сўз
санъатининг сирини билишга, бадий маҳоратларини
еширишга қунт қилмаётганликларидир.

Баъзи ёшларимиз бадий асарнинг майдонга кели-
шида авторнинг ниятигина, унинг нима демоқчи эканли-
гигина ҳал қилувчи рол ўйнайди, деб ўйлашса керак.

Тўғри, адабий асарнинг жоғи — унинг мазмуни, ле-
кин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак.
Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Баъзан юзаки танқид ёшларни шу масалада янглиш-
тиради.

Қашқадарёдан Тўра Жуман деган бир ёш шоир
шеър ёзиб, бундай депти:

Ўоракўл, ёғ, пилла, ғалладан

Олган планингиз вақтида тўлди.

Яшанг, азаматлар, оқ олтиндан ҳам

Лафэни оқладингиз. Юрт хурсанд бўлди.

Бу — бир хабар. Танқидчининг назарида, бу хабарни
шеър қилган нарса авторнинг шу ҳодисага муносаба-
ти — яъни хурсанд бўлганлиги. Чуқурроқ ўйлаб кўрай-
лик. Область хўжалик планини бажарганига бир ёш
ёнгитнинг хурсанд бўлиши фавқулудда бир ҳодисами?
Ватанпарварлик халқимизнинг олижаноб туйғусидир,
бир ёш шоир чиқиб: «Мен ҳам Ватанни яхши кўраман»
деса, бу фавқулудда бир нарса бўладими? Наҳотки
шоирнинг вазифаси фақат қўл кўтариш бўлса! Шоир-
нинг вазифаси қўл кўтаришгина эмас, мана шу олижа-
ноб туйғуни ҳеч ким қилолмайдиған бир тарзда қисқа,
сермазмун, чиройли, мусиқий, кишини ҳаяжонга солади-
ған қилиб ифодалашдир.

Ғафур Ғулумдан мана шу сатрларни олайлик:

Тақдирин қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт — бир афсона.
Саодат инсоннинг ўз ҳунаридир,
Тақдирнинг қудрати эмас баҳона.

Шу фикрни бундан қисқа, бундан чиройли қилиб бошқа ҳеч ким, ҳатто шоирнинг ўзи ҳам айтолмас. Шеърда мана шунга интилиш керак.

Ёш ёзувчиларимиздан Иброҳим Раҳим: «Янги ҳаёт» деган роман ёзди, муҳокама вақтида кўрсатилган камчиликларини ҳозир тузатаётпти. Бу романнинг ҳам катта камчилиги — бадий томондан бўшлигидир.

Кўп асарларимизда қўйилган масалалар, олға сурилган фикрлар тўғри бўлади, лекин асарни китобхон толиқмасдан ўқиб чиқолмайди. Биз ҳамма вақт шуни эсда тутишимиз керак: ўқувчи асаримизни қизиқиб, шавқ билан ўқимас экан, унинг идеясини образлар орқали қабул қилмас экан, мақсадимиз қоғозда қолаверади. Тасаввур қилайлик, бир талай артист навбатма-навбат ёки тўп-тўп бўлиб саҳнага чиқаверса, бир-бирига ёки ҳар қайсиси ўзича томошабинга маълум ёки унча маълум бўлмаган ҳақиқатлар тўғрисида гапириб-гапириб чиқиб кетаверса, бу гапларни эшитишга томсшабинни қизиқтирадиган ҳеч нарса бўлмаса, бундай спектаклда ким ўтиради.

Бадий маҳоратимизни ошириш учун сўз санъатининг қонун-қоидаларини билишимиз, гўзал асарларнинг гўзаллик «сирлари»ни ўрганишимиз, бунинг учун ҳаётга яқин бўлишимиз, кўп ўқишимиз, кўп машқ қилишимиз керак.

Ҳозир қадам олишидан бир вақтн келиб яхши новеллист бўлишига умид тугдираётган Аббос Муҳитдиннинг кўп ҳикоялари жуда яхши бошланади, қўлга олган киши иштаҳа билан ўқийди, лекин бу ҳикоялардан кўпининг мағзи тўқ эмас.

Аббос Муҳитдин «Кузатиш» деган ҳикоясида подшо ҳукуматини халқ қўлламас эди демоқчи, лекин ҳикояни ўзи яхши билмаган материал асосига қургани учун бундан рус армиясининг маънавий ҳолати уруш олиб боришга яроқсиз эди, бу армия душманнинг анчайин ҳамласидан пароканда бўлиши керак, деган маъно чиқиб қолипти. Ҳолбуки бутун тарих бунинг аксини айтади. Ёзувчи бир материалга қўл урар экан, уни ҳар тарафлама ўрганиши, жуда яхши билиши керак.

«Ёдгорнинг тўйи» ҳикоясида автор, ўзи истамагани ҳолда, «революциядан бурун ўзбек меҳнаткашлари фанатик эди», деган фикрни олға суради. Ҳолбуки бутун фольклор бунинг аксини кўрсатади. Ҳикоянинг қаҳрамони шариатни деб, диний ҳиссиёт орқасида ўз хотинини бировга беради. Ҳолбуки ўзбекларда диний ҳиссиёт рашк ҳиссидан ҳеч қачон устун турган эмас.

Ёшлар билан ишлашдаги камчиликларни, ёшларимиз ишидаги нуқсонларни бартараф қилиш уларнинг яна ҳам тезроқ ўсишига имконият беради, мувофиқ шароит туғдиради. Лекин бу фақат имконият беради, шароит туғдиради, холос. Бу имконият, бу шароитдан қай даражада фойдаланиш ўзимизга боғлиқ.

Афсуски, ёшлар орасида меҳнатга унча тоби йўқ, адабиёт эшигини қалам билан очиб эмас, болта билан бузиб киришга уринадиган одамлар ҳам учрайди.

Саид Назар «Яшил бойлик» деган катта роман ёзди. Романи проза секциясида муҳокама қилиб, фикримизни айтдик. Иккинчи марта автор бизнинг олдимизга қизиқ талаб билан келди: биз бу романи муҳокама қилмасдан журналда босгани тавсия қилиб, босилиб чиққандан кейин муҳокама қилганимиз керак эмиш! Роман журналда босилиб чиққандан кейин муҳокама қилиб биз нима деймиз, «босишга тавсия қилганимиз хато бўлган экан» деймизмиз?

Авторнинг айтишича, роман Мичурин агробиология-си соҳасида ишлаётган одамлар тўғрисида. Агар ҳақиқатан шундоқ бўлса, шу одамлар ҳаётида бўлган бирон воқеа романнинг асосий сюжет линиясини ташкил қилиши, бошқа ҳамма нарса шу линия атрофида айланиши керак эди. Ҳақиқатда ундоқ эмас. Романнинг асосий воқеаси — бир колхоз раисининг жиноятларидан иборат, бошқа ҳамма гап шунинг атрофида бўлади. Бу колхоз замондан, макондан ташқарида турган бир хўжалик. Қолхознинг жиловчи ҳокими мутлақ жинояткор раиснинг қўлида; колхоз бухгалтери юздан тўқсон тўққизини урадиган бир муттаҳам; табелчи ва кейинчалик кассир — ёт унсур, ҳатто ит билан гўшт талашадиган счкўз ўғри; раиснинг жиноят қилаётганини пайқаган, шунга ақли етган бирдан-бир одам — пияниста... Бригадирлар ишга чиқмайди, меҳнат кунлари нотўғри ёзилади, зотан ҳисобга олинмайди, чигит бир аҳволда экилган, ғўза парвариши ҳеч айтгудай эмас, сув тошиб ғўзаларни босиб кетади, ҳоказо ва ҳоказо!

Савол туғилади: қишлоқда далада ивирсиб юрган одамлар кимлар ўзи? Булар колхозчиларми ёки отасидан мерос қолган хўжаликни барбод қилаётган пияниста бир феодал бсйваччанинг крепостнойлари, яъни бу хўжаликдан бир чақалик манфаатдор бўлмаган қулларми?

Асарнинг ёзилиши — формал томони танқиддан тубан туради.

Асарнинг тилидан намуналар:

«Худди ғоздек икки тарафга ташлаб ҳаккалаб юради».

«Виговор китоб устида берилди».

«Салқин ел тешаси зарбидан балдоғи чирт учиб кетган сариқ, қизғиш япроқлар ҳавода қанот қоқа-қоқа ер бағирлаб оёқ чўзиб ётншибди».

«Ит Нусратга қараб илжайди»...

Биз мана шу нарсани журналда босишга тавсия қилишимиз керак эмиш! Биз кўриб туриб брак маҳсулотини тавсия қила олмаймиз, автор хафа бўлса ҳам, дўқ қилса ҳам — бари бир тавсия қилмаймиз.

Ёшларимизнинг кўпчилиги, жуда кўпчилиги адабиёт эшигини меҳнат билан очиб кираёттипти. Булар адабиётга холис ният билан, зўр мақсад билан келаёттипти. Булар қаламга илғор инсониятнинг орзуси учун курашда ўз иқтидорига, қобилиятига мувофиқ танлагани қурол, деб қарайди.

1955.

ТА Л А Н Т

Биз бугун поэзиямизда кўндан учирма бўлиб юриб, энди дадил қанот қоқаётган, баъзан йиқилиб тушса ҳам лекин шеърятнинг баланд чўққиларини кўзлаётган бирмунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.

Ким билади бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган, ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар срасида ўз замонасининг Навойиси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта-иккитамикан?

Ўша муборак кунларга етишганимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навойиси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ўшандоқ муборак кунларга етишишга умидимиз катта. Умид қилиш учун ҳамма шарт-шариконият мавжуд:

талантимиз бор, талантни халқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириш аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навоийнинг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёшдин парвариш олам юзига ом эрур,
Саҳрода қамғоғу тикан, бўстонда сарву гул битар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам, саҳрода тикан-у, бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўппини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап.

Бир хилда талантга эга бўлган икки одам бир хилдаги шароитда икки олам бўлиб қолиши мумкин.

Демак, яхши шоир бўлиш учун катта талант, яхши шароитнинг ўзи кифоя қилмайди.

Бунга адабиётимиз тарихида мисол жуда кўп.

Мен адабиётга қадам қўйгандан бери адабиётга кириб чиққан одамларнинг сони бор-у, саноғи йўқ. Буларнинг бир қисми ёзиш-чизишга бўлган ҳавасини талант деб ўйлаган, шунинг учун адабиётга янглиш кирган одамлар-да.

Буларнинг яна бир қисми адабиёт қалбнинг бир чеккасини эмас, ҳаммасини талаб қилишини билмаган, талант куп сайини меҳнат билан жило бериб турилмаса занглаб, буткул яроқсиз ҳолга келиб қоладиган асбоб эканидан беҳабар кишилар эди.

Буларнинг учинчи бир қисмини ғурур-манманлик кемириб, еб, сафдан чиқариб ташлади. Булар бешўнта ўқувчи орттирар-орттирмас кеккайиб, ўқимай қўйдди, ўсишдан тўхтади, танқид қулоғига кирмайдиган бўлиб қолди; ўзининг кучига ортиқча ишониб ўқувчини менсимай палапартиш нарсалар ёзиб китобхонни ўзидан бездирди. Булар орқадан келаётган ёшларнинг оёғи остида қолиб, эсдан чиқиб кетди.

Буларнинг тўртинчи бир қисмини ўз ҳаётини тартибга солмаслик, яшай билмаслик хароб қилди. Ҳаётни ташкил қилолмаслик, турмушда интизомсизлик, адабиётимизга катта зарар етказди.

Бундай хурсандчилик кезларида кўнгилга унча хуш келмайдиган ўтган-кетган гаплардан гапириш яхши эмас, албатта, лекин яхши овқатга озроқ мурч сепилса, иштаҳа очилади, холос.

Адабиётимизнинг келажаги катта ўзбек адабиётини яратувчи талантли, меҳнатсевар ёшларимизга муваффақият тилайман.

1956.

ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИДАН

Мен бу ажойибот ва ғаройиботлар мамлакати бўлиши Ҳиндистонга икки марта—1955 йилнинг охирида ўзбек санъаткорлари делегациясига бошлиқ бўлиб, 1961 йилнинг бошида сайёҳ бўлиб бордим.

1955 йилнинг декабрь кунлари эди. Бизда дарахтлар булдуруқдор оппоқ; Афғонистонда қора совуқ, изғирин; уч ярим соатлик йўл—Ҳиндистонда эса қулф уриб ўсган азим дарахтлар биздаги саратон ёки асад ойидаги сингари иссиқдан энтикиб, бошни қуйи солиб турипти. Бир жойда шоли ўрилмоқда, бир жойда ўталмоқда, яна бир жойда энди сепилмоқда... Шакар қамиш, сапсар, мой ўсимликлари сап-сариқ бўлиб гуллаб ётипти.

Бундан уч ярим соат бурун булдуруқдан оқариб ётган дарахтларни кўрган, пўстинга ўраниб енгини бурнига тутиб юрган кишини бу аломат манзара, шубҳасиз, ҳайратга солади. Бироқ орадан кўп ўтмай, Ҳин-

дистопнинг табиатидан ҳам кўра ҳинд халқининг ҳаёти бизни кўпроқ ҳайратга сола бошлади.

Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳли. Мингларча ҳиндлар майса-майдонларда, йўлчаларда ўтирибди, ётибди. Оқ чойшабдан яна қорароқ кўринган, ниҳоят озгин бу одамлар орасида терию суякдан иборат ва ётган еридан туролмайдиган, ҳатто хайр сўраб қўлини кўтаришга мажоли бўлмаган одамлар ҳам бор. Таржимонимиз «Кўчада туғилиб, қисқа умрини кўчада ўтказадиган ва кўчада ўладиган бу хилдаги одамлар миллион-миллион», деди.

Калькуттада менинг тобим қочиб қолди. Овқатни номерга чақирдим. Ҳинди официант овқатни бутун анжоми билан келтириб столга қўйди-ю, орқа томонимга ўтди. Мен унинг чиқиб кетишини кутиб овқатга қўл урмадим. Официант чиқиб кетавермади. Нима қиляпти, деб орқамга қарасам, мёндан икки-уч қадам нарида ғоз турипти. Маълум бўлишича, мен овқатни еб бўлгунимча орқамда қимирламай ғоз туриши керак экан.

Ҳамма меҳмонхоналарда бир нарса кўзга ташланади: хизматкорлар ўтириб дам оладиган, тунаб қолиши лозим бўлган чоғда ётадиган жойи йўқ, улар ҳамма ётиб ухлагандан кейин йўлакларда ётиши керак экан. Поездларда ҳам шундоқ: проводниклар ўтирадиган, навбат билан бўлса ҳам дам оладиган, ухлайдиган махсус купе йўқ, одамлар ухлагандан кейин улар ҳам, меҳмонхонадаги сингари, йўлакда ётиб ухлашар экан.

Ҳамма жойда бир нарса кўзга ташланиб туради: баланд даражалик тўқ одам бор, тубанларнинг тубани оч одам бор. Ҳамма нарса тўқ одамларники, ҳамма оч одамлар мана шу тўқларнинг хизматини қилиш учунгина яшайди, яшайди эмас, тупроқдан ташқарида умр кечиради.

Қашшоқлик, тенгсизлик, одамнинг қадр-қимматини ерга урадиган бошқа ҳамма нарса ҳам ўтади; уйсиз уйлик бўлади, оч тўяди, гап бунда эмас, ҳамма гап шундаки, мана шу одамларда одамлик ғурури карахт бўлган, бу одамларда шундай ҳаётга қарши исён руҳи йўқ, аксинча, булар шу ҳаётни қариликдай табиий, ўлимдек ҳақ, деб билишар экан.

Буюк-буюк фан кашфиётлари асрида, Европанинг маданий бир мамлакати, жаҳонга Ньютон, Дарвин сингари улуғ сиймоларни берган халқ юз йилларча идора қилган бир мамлакатда миллион-миллион кишилар ваҳшоният даврининг ақидаси билан яшаб, шу ақида билан ўлиб кетганига ҳозир ҳар бир ҳалол инглиз номус қилса керак. Инглиз номус қилмаслигига ишонмайман, чунки мен болалигимдан маданий Европа халқларига муҳаббат ва ҳурмат руҳида тарбияланганман.

Мадрасда матбуот конференцияси бўлди. Бу конференцияга бир қанча ҳинд журналистлари йиғилишди. Биз санъат аҳли бўлганимиз учун журналистларнинг бизга берган биринчи саволи санъатга доир бўлди: «Санъат санъат учунми, санъат пропаганда учунми?»

Биз жавоб бермасдан бурунроқ журналистлар ўзаро мунозара бошлаб юборишди. Булардан ҳеч бири «санъат пропаганда учун» демаган бўлса ҳам, ҳар қалай, кўпчилик «санъат санъат учун»га қарши чиқди.

Бу мунозарага қулоқ солиб, одамларни кузатиб ўтириб, кўнглимдан ўтган гапни ўша топда айтгани истиҳола қилдим: Ҳиндистон ҳукумати, Ҳиндистон зиёлилари олдида миллион-миллион оддий халқини колониализмнинг мана шу жирканч меросидан қутқариш, уларда инсонлик ғурурини уйғотишдек оғир ва мураккаб вазифа турган бир вақтда наҳот санъат бу курашдан четда турса, наҳот санъат кураш қуроли эмас,

санъат санъат учун бўлса! Ушанда шундоқ десам, ҳинд дўстларимиз буни таъна гумон қилиб, оғринишлари мумкин эди.

Бомбайда Тож Маҳал меҳмонхонаси олдида бир одам менга узоқ тикилиб турганидан кейин яқин келди ва:

— Маъзур кўрадилар, жаноблари ўзбекмилар?— деб сўради.

— Ҳа, ўзбекман,— дедим.

— Изнларидаги¹ кимсалар ҳам ўзбекми?

— Ўзбек.

— Ҳаммалари ўзбек тилини биладиларми?

Мен таажжубланган бўлсам ҳам, унинг ҳамма саволига жавоб бераверишга қарор қилдим.

— Ҳа, ҳаммаси ўз тилини билади.

Бу одам ҳайрат билан сўради:

— Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили юрадимми?

— Ўзбекистонда ўзбек тили юрадигина эмас, бу тилда 193 та газета, 15 та журнал, миллион-миллион нусха ҳар хил китоблар нашр қилинади. Демак, ўзбеклар ўз она тилида гапирадигина эмас, ўқийди ҳам; ўқийдигина эмас, ёзади ҳам. Ўзбекистонда ёзувчи кўп. Мен ёзувчиман,— дедим.

Бу одамнинг лексиконида «ёзувчи» деган сўз йўқ экан, бу сўзни, афтидан «ёзувчи», «хати чиққан» деган маънода тушунди.

Гаплашиб қолдик. Бу одам таги марғилонлик бўлиб, инқилоб йили отаси билан Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга келган, Бомбайда туриб қолишган, отаси ўлиб кетган, ўзи ҳозир ибтидоий мактабда муаллимлик қилар экан.

Бу одам «Ҳиндистон стандарт» газетасининг ёзиши-

¹ Изн — ихтиёр

га кўра, «Санъатнинг олий намунасини кўрсатган», «Ўйини билан Деҳлини мафтун қилган» ўзбеклар Бомбайга келганини эшитиб, икки кундан бери Тож Маҳал меҳмонхонасига қатнаб, бизни учратолмаган, бугун тўрт ярим соатдан бери эшик олдида тикка туриб кулар экан.

Муаллим — эъели, ўз Ватанидан келган кишиларни кўриш, Ватани ҳақида ватандошлари билан икки оғиз гаплашишга муштоқ бўлиб, Ватани ҳақидаги ҳар бир сўзни олтинга тортиб олишга тайёр бўлган бир киши Ўзбекистон ва ундаги ҳаётдан шунчалик беҳабар бўлса, оддий ҳинди тўғрисида нима дейиш мумкин? Ҳиндиларнинг кўпи Урта Осиё шаҳарларидан фақат Бухорони эшитганига, ўзбеклар мусулмон деганимда, «Ундоқ бўлса, Ўзбекистон Покистонга қарар экан-да», деган гапларига ҳайрон бўлиш керакми?

Муаллим Ўзбекистон ҳақида ҳеч нарса билмагани, ўзбек тили ҳақида берган саволи жуда ҳам беҳуда савол бўлиб чиққанини кўриб хижолат тортиди.

— Ҳиндистон жумҳурият бўлмасдан олдин у томонлар ҳақида ҳеч нарса эшитмас эдик, эшитган гапларимизни ҳозир сизга айтгани тилим бормайди,— деди.

Англия империализми Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган вақтда Урта Осиё халқлари ҳақида ҳинд халқининг қулоғига нималар деганини ўзимиз яхши билар эдик. Халқнинг кўзи боғланса, қулоғига қўрғошин қуйилса, тақдир ҳукми ўлимдек ҳақ, деган ақидани унинг зеҳнига сингдириш осонроқ бўлади.

Ҳиндистонга иккинчи марта 1961 йилнинг бошида бордим, Цейлонга саёҳат қилиб қайтишда тушдим. Билмадим, Ҳиндистон шаҳарларини тақдир қучоғига ташланган одамлардан холироқ кўриш исгагим кўзимни боғладими, ёки давлат бирон тадбир жорий қилиб-

дими, ҳар қалай кўчаларда оч-яланғоч одамлар камроқ кўринди. Ўша хилдаги одамлар ҳақиқатан камайибдими, ё кўзимга шундоқ кўриндими, менинг учун бунинг аҳамияти унча катта эмас. Мен бу сафар бошқа бир нарсани пайқадим ва бунга бениҳоят хурсанд бўлдим: беш-олти йил ичида катта ўзгариш юз берипти: мустамлакачилик даври ўрнатган қуллик руҳига раҳна тушибди. Мен гаплашишга, онглашишга муваффақ бўлган одамларнинг кўпчилиги республиканинг sanoат тўғрисида ифтихор ва яқин йилларда қишлоқ хўжалигининг тараққий қилиши, далаларга трактор чиқиши тўғрисида ғурур ва зўр ишонч билан гапиришди. Модомики, одамлардаги ўша руҳга раҳна тушган экан, халқ қашшоқликдан чиқиш учун кураш йўлига кирган экан, бу халқнинг ғалаба қозонишига шубҳа йўқ.

1966.

Б И Р Х А Т Г А Ж А В О Б

1. Ижоднинг боши — ёзувчининг мувозанатдан чиқиши, конкрет асар эса, шунинг ифодасидир.

2. 30-йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва ғазабимни қўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғунни бошқаларда ҳам уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди.

50-йилларнинг бошларида мен «Оғриқ тишлар»ни ёзишга тайёрлик кўриб юриб, аломат қизлар, аломат хотинлар билан учрашдим, улар билан суҳбатда бўлдим. Булар менда қувонч, муҳаббат уйғотишди, яъни мувозанатим бузилди. Мен ўзимдаги бу туйғуларни

бошқаларда уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Синчалик» майдонга келди.

Дастлабки бир неча ҳикоямни назарга олмаганда, менинг деярли ҳамма катта-кичик асарларим мана шунақа илҳом билан ёзилгандир.

3. Асар илҳом билан ёзилса, образлар ўз-ўзидан гавдаланади, ҳатто ўзининг қиладиган ишнини, айтадиган гапини ёзувчига айтиб, луқма солиб туради. Илҳом ёзувчинини ҳамма қийинчиликлардан қутқаради.

4. Қўлёзма устида ишлашним ҳақидаги гап жуда узун, бу ҳақда бафуржа гаплашамиз. Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман.

5. Илҳом келса (образлар етилса), менинг учун иш вақти, соати йўқ.

6. Мен иккита ён дафтари тутаман: бири умумий дафтар—бунга айрим сўзлар, иборалар, тасвирлар, сюжетлар, фактлар, турли-туман воқеа ва ҳодисаларни ёзиб бораман, асар ёзган вақтимда шулардан фойдаланаман. «Минг бир жон»даги тобут воқеасини дафтарга 1936 йилда ёзиб қўйган эдим, бу воқеа ҳақиқатда юз берган эди. Иккинчи дафтар айрим асарга доир бўлиб, бунга шу асарга тегишли нима нарса эсга келса, шунини ёзиб бораман: деталлар, қаҳрамон ва персонажларнинг сўзлари, характерларига оид гаплар... Мен асарни шу дафтар тўлгандан кейин, яъни характерлар етилгандан кейин ёзишга киришаман. Бу дафтарга биринчи жумла ёзилгандан кейин менинг учун оламда шу асардан бошқа ҳеч нарса қолмайди, асарнинг қат-

нашчилари, унда бўладиган воқеалар ҳатто тушимга киради. «Синчалак»да Қаландаровнинг циркда итга чапак чалиб ўтирганини тушимда кўрганманми ё хаёл қилганманми — эсимда йўқ.

Ў Р Т О Қ К. К.

Хатингизга кечикиб жавоб бераётибман, узр.

1. Ўзида талант борлигини 40—50 ёшида пайқаган одамлар ҳам бор, лекин буларнинг биринчи ёзган асари ростдан ҳам талант эгалари эканини кўрсатган. Бу ҳикоянгиз сизда талант борлигини кўрсатмайди, ёзувчиликка ҳавас уйғонганини кўрсатади, холос. Ҳавас ҳаммада ҳам бўлиши мумкин, лекин ҳаваснинг ўзи кишини ҳеч қаёққа элтмайди. Мен, масалан, танбур чертиб ҳаммани қойил қилгим келади, лекин начораки, дард бор-у, дармон йўқ.

2. Редакция ходимларининг айби ҳикоянгизни тушунмаганлигида эмас, тушуниб туриб сизга ростини айтмаганлигида. Агар ростини айтса, бир-икки кун хуноб бўлар эдингиз, яна бир-иккига идорага ариза ёзар эдингиз-да, оқибат, ўйлаб инсофга келар эдингиз. Қарапг, бир йилдан бери редакция ходимлари билан олишибсиз, бир йилдан бери ҳамма айбни ўшаларга қўйиб бўғилиб юрибсиз-у, бирон марта танангизга ўйлаб: «Мен ноҳақ бўлмайин тагин», деган гап хаёлингизга келмапти!

Редакция ходимлари: «Ўзи дуруст, лекин камчиликлардан холи эмас», деб сизга мумкин қадар беозор хатлар ёзмасдан ростини айтса, «Бу нарса ярамайди, ада-

бий савиянгиз шу бўлса, минбаъд ҳикоя ёзиб овора бўлманг» деса, шу оворагарчилик бўлмас эди.

3. Ёмон хотин тўғрисида ёзиш, ҳар нарса ёзиш мумкин. Лекин ёзган вақтда ёзишдан мақсад нима эканини, онамиз ҳам, онамиз ҳам хотин жинсидан эканини эсимиздан чиқармаслигимиз керак.

Бошқа иш қилинг. Бошқа ишда муваффақият тиламан.

1961.

„ШАРҚ ЮЛДУЗИ“ ЖУРНАЛИНИНГ АНКЕТАСИГА ЖАВОБ

Бир спектаклда ёнимда ўтирган бир томошабин: «Шу одамлар ҳаётда бўлса, биронтаси билан гаплашмас эдим», деди.

Оддий томошабиннинг бу сўзида чуқур маъно бор. Бу — адабиётимизнинг ўзак масаласига доир гап.

Саҳнада юрган, гапираётган, танқидчилар айтмоқчи «тўқнашувларда характери очилаётган» одамларнинг кўпи ижобий образлар. Спектаклга ёзилган тақризда ҳам шу нарса қайд қилиниб: «Спектакль қатор камчиликлари бўлишига қарамасдан ўзининг ижобий ролини ўйнайди» дейилади.

Бу ҳам тўғри.

Лекин ўзи нима гап, сохт-сумбати, лаб-даҳани жойида, ижобий хислатлари етарли бўлган ижобий образлар нима учун томошабини мафтун қилмайди, нима учун унинг жозибаси, меҳригисси йўқ?

«Ўзи хунуг-у, истараси иссиқ, ўзи чиройлиг-у сўхта-си совуқ», деган гап бор. Афтидан, ҳамма гап мана шунда. Автор қўли билан зеб берилиб «чиройли» қилин-

ган, лекин сўхтаси совуқ образлар лирикадан тортиб романгача ҳамма жанрда учрайди. Бу образларга ижобий ишлар «қилдирилади», ижобий гаплар «гапиртирилади», қисқаси, унга ижобий хислатлар ёрлиғи туфлаб ёпиштирилади.

Партиямизнинг программасида коммунизм қурувчиси — қаҳрамонларимизнинг энг муҳим хислатлари гоят қисқа, лекин тўлиқ равишда айтилган. Бу мукамал инсон образини шу ҳислардан кўйлак тикиб кийгазишга чаққон касиб эмас, коммунизм ғояси суяк-суягига сингиб кетган, коммунизм қурилишининг ғайратли иштирокчиси ва шу билан бирга талантли, ҳақиқий санъаткоргина яратади, ижод қилади.

1961.

„ШАРҚ ЮЛДУЗИ“ НИНГ САВОЛЛАРИГА ЖАВОБЛАР

1. 1962 йил менинг адабий фаолиятимда қандай йил бўлганлигини китобхон яхшироқ билади.

Ёзувчи ўз ижодий ишидан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилмайди, қаноат ҳосил қилган куни, менимча, ёмон қариган лақма чолга айланади...

Назаримда, бу йил менинг учун энг муҳим ҳодиса шу бўлди: жамиятимизни қуртдай кемираётган порахўрликнинг чипқон азобидан вужудим қақшаб келаётган эди. «Тобутдан товуш» қўзғатган қаҳқаҳани, «думи босилган» кимсаларнинг ғингиётганини эшитиб, кўзим бир оз очилгандай бўлди.

Бутун адабиётимиз учун энг муҳим ҳодиса: кўп ёзувчиларимиз, айниқса ёшларнинг асар ёзишдан кўра ижод қилишга яна ҳам кўпроқ интилаётганлигидир. Ҳар бир

асар ижод бўлавермаганлигини кўзда тутганда, бу жуда муҳим ҳодиса.

2. Китобхон илгарилар нима қўлига тушса, ўқий берар эди, кейинги йилларда китобни танлаб ўқийдиган бўлди, ҳозир ёмон китобларимиздан баъзан ичида, баъзан мийнғида куладиган бўлипти, бундан кейин барала қаҳқаҳа урса ажаб эмас.

3. Ҳамкасбларим сўнгги йилларда кўтарган масалаларнинг ҳаммаси ҳам муҳим, номуҳим масала ёзувчининг диққатини тортмайди, унга илҳом бермайди, демак, адабий асарга мавзу бўла олмайди. Мен «майда», «йирик» мавзу деган гапни тан олмайман. Наинки, пахта учун кураш «йириг-у», бола тарбияси ёки оила «кичик» мавзу бўлса!

4. Янги йилга режам—орзу: халқнинг кўнглидаги бирон гапни, тилининг учиди турган гапни топиб айтсам.

1963.

ЗАМОНА ВА АДАБИЁТ

Ўзбек совет адабиёти эски классик адабиётимиздан, халқнинг оғзаки ижодидан, рус ва жаҳон адабиётидан озиқ, янги ғоядан қувват олиб ўсди, дейишади. Бу ҳақ гап, лекин, буюк Навоий айтмоқчи, қуёш оламга баробар нур сочса ҳам, саҳрода камқоғу тикан, бўстонда гул битади. Адабиётимизни гул қилиб етиштирган, шубҳасиз, юртимиздаги янги шароит — совет тузумидир. Бусиз мазкур манбалардан ҳеч бири адабиётимизнинг бу қадар тез суръат билан тараққий қилиши ва вояга етишувида ўз ролини ўйнай олмас эди.

Янги даврдаги адабиётимиз, ҳақнқатан, жуда тез суръат билан тараққий қилди ва жуда тез вояга етди, яъни маҳорат чўққисига чиқиб олди. Бунга ҳеч йўл би-

лан рад этиб бўлмайдиган далил — унинг беш ютуғи — адабиётимизда яратилган образларнинг сони ва салмоғидир.

Бирон давр, бирон халқ адабиётининг тараққиёт даражасини, унинг маҳорат кучини ёзувчиларнинг миқдори, нашр этилган китобларнинг сони эмас, унда яратилган образлар, китоб саҳифаларида яшамоқда бўлган «адабий аҳоли»нинг сони ва салмоғи белгилайди. Модомики шундоқ экан, ҳозирги адабиётимиз юксак даражадаги адабиётни, республикамиз доирасидан чиқиб, қоматини Бутуниттифоққа ва ҳатто жаҳонга кўрсатиб турган «адабий аҳоли»мизни яратган қаламкашларимиз — катта маҳорат эгалари бўлган қаламкашлардир.

Ҳозирги адабиётимизнинг даражаси ва маҳорати кучини шу кунги ва яқин ўтмишдаги адабий тилимиз орасидаги тафовутдан ҳам қиёс этса бўлади.

Фурқатнинг 1891 йилда ёзган мактубидан:

«...хосса ул сиёдатпаноҳи карим табъ Муҳиддинхўжа қозийким, ҳоло номлари қазо девонининг дебочасиға туғродур, табиатлари фазилат аҳлиға мойил эрмиш бир дўст воситаси бирла шиносалиғ муяссар бўлди...»

1911 йилда чиққан бир китобдаги ҳикоядан:

«...вақтики мишиғ каклик билон чилнинг келгонини кўрди дарҳол сажда қила бошлади... солус саждадин фориг бўлғонидан сўнгра алар олдиға бориб ўз аҳволларини арз қилиб инсофни тиладилар. Мишиғ айтдики, э йигитлар, қарилик манго асар қилиб кўз ва қулоқ ва бошқа ҳавосимга сустлик ва наҳифлик пайдо бўлди, яқинроқ келинлар токи ман сўзларингизни масмўъ қилиб мулоҳаза ва таъмил айлаб ҳукм қилгайман...»

Бошқа замон ва бошқа шароитда бу хилдаги тафовутни йўқотиш учун юз йиллар ҳам кифоя қилмас эди...

1964.

АРМАНИСТОНДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ҲАФТАЛИГИ

Биз бугун Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталигини яқунлаётимиз. Ҳафталикнинг сиёсий ва маданий аҳамияти таърифдан ташқаридир. Буни шундан ҳам билса бўлади: бизнинг адабий жамоатчилигимиз, сизларнинг адабий жамоатчиликларинг ҳафталикка ойлаб эмас, йиллаб тайёрлик кўришди; бизда ҳам, сизларда ҳам партия ва ҳукумат бу маданият байрамига бутун халқ иши деб қарашди.

Қардош республикаларда ўтказиладиган адабий ўн кунликлар, икки адабиёт бир-бирини ўрганиши, бир-бирини пропаганда қилиши, бир-бирининг ҳолидан хабар олиши, бир-биридан ўрганиши ва бир-бирига ёрдам бериши демакдир.

Шу нуқтан назардан қаралганда, ҳафталик гарчи бугун яқунланаётган бўлса ҳам, ҳақиқатда энди бошланди, дейиш керак. Шунинг учун адабий ҳафталик икки адабиёт, икки халқ орасидаги дўстлик риштасини мустаҳкамлаб давом эта беради.

Бу маданият байрамининг яна бир муҳим томони шундаки, бир республиканинг кўпгина ёзувчилари бошқа республика ҳаётининг нафасини бевосита туяди. Бунинг ўрнини ҳеч нарса, ҳатто адабиётнинг ўзи ҳам босолмайди.

Кўпчилигимиз сизларнинг республикаларингга биричи марта келишимиз. Ҳайфки, кўпчилигимиз бу ажойиб мамлакатга илгарироқ келиш, унинг мўъжизакор халқини кўришдек қувонч ва хурсандликдан узоқ замон ўзимизни маҳрум қилиб келган эканмиз.

Дўстларимиз бизга республика, унинг жўш уриб турган ҳаётини, ақлимизга озиқ, қалбимизга қувонч бағишлайдиган ҳамма нарсани кўриш имкониятини беришди.

Биз бутун республикани кездик, унинг табиатини, ўз юртини обод қилаётган одамларини, аломат осори атиқасини кўрдик.

Арманистоннинг табиати тўғрисида нима дейиш мумкин? Бутун дунё динлари ваъда қиладиган афсонавий жаннат агар осмонда бўлса, фақат Арманистоннинг устида, агар ер остида бўлса, фақат Арманистоннинг остида бўлиши мумкин, агар ер юзида бўлса, Совет Арманистонининг ўзидир.

Биз сизлар бино қилаётган шаҳарларни кўрдик. Бу шаҳарларда киши қувониб ишлайди, қувнаб яшайди. Бу шаҳарлар — бепоён Ватанимизнинг бир гўшаси бўлган Арманистоннинг эртанги кунни ҳақиқага тош қасидаларидир.

Сизлар ҳамма ишни ҳам қойил қилар экансизлар. Сизлар ёзувчиликка ҳам, деҳқончиликка ҳам, иморат солишга ҳам, ашула айтишга ҳам, рақсга ҳам, меҳмон кутишга ҳам, қадаҳ кўтаришга ҳам уста экансизлар. Бунга сабаб шуки, ҳамма ишни арманнинг қўли, арманнинг дили билан қиласизлар. Арманнинг қўли билан қалби ҳамма нарсани гуллатади, яшнатади. Баъзан назаримга гўзал Арарат ҳам арманнинг қўлию қалби билан бино бўлганга ўхшаб кетади.

Арарат тўғрисида.

Араратни биринчи марта кўрганымда, Ҳиндистоннинг тош саройлари, Ажантадаги тош Будда эсимга тушди.

Бу тош саройлардан бирининг тўридаги қоронғи ҳужрада Будданинг тош ҳайкали бор. Бу ҳайкалга чироқни ўнг томондан тутсангиз Будда табассум қилгандай, чап томондан тутсангиз йиғлагандай кўринади. Шундай қилиб, қоронғи ҳужрадаги тош Будда бир бети билан кулгандай, бир бети билан йиғлагандай туюлади. Арарат тўғрисида ҳам шуни айтгим келади: бу тоғ бир бети билан қувониб жилмаяди, бир бети билан қон йиғлайди.

Чапдан: Иван Ле, А. Садовский, А. Қахҳор, Всеволод Иванов, Пиримкул Қодиров.

Унинг жилмайганига сабаб—жонажон Арманiston те-
пасида турганлиги, йиғлаганига сабаб—мусофиратда
эканлигидир.

Мен Араратнинг чиккала бети билан жилмайишни
жон-дилим билан тилар эдим.

Мавзудан чиқиб кетдим, лекин нима ҳақида гапира-
ётганимни унутганим йўқ: арман қалби, арман муҳабба-
ти тўғрисида гапираётган эдим.

Арманча муҳаббат деганда, музда қизил гул битади,
тош мева солади. Бундай муҳаббатдан момақалдироқ
музыкага айланади, чақмоқ абадий зиё беради.

Мен ўз юртимга бир оз арман муҳаббатидан олиб

кетаётиман. Мен ўз республикамни севаман, ўзбекча севаман, лекин эндиликда арманнинг ўз она юртига муҳаббатини кўрганымдан кейин, юртимни арманчасига ҳам севгим келиб қолди.

1963.

Ш И Ж О А Т Ҳ А Ё И Д А

Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир.

Ёзда Фарғона водийсининг Бағдод райони марказидаги китобхонлар йигирма чоғли ёзувчини ном-баном айтиб, учрашувга таклиф қилишди. Учрашувдан кейин колхозларда адабий суҳбатлар ўтказдик, далаларни кездик. Бир колхоз даласида ғалати боғча-яслини кўриб қолдим. Бу «тарбия ўчоғи» каттакоп тут естига жойлашган бўлиб, ерга палос маъносида эски брезент тўшалган, теваракка бир қанча беланчак тортилган. Боғча-яслининг бутун жиҳози шундан иборат. На стол, на стул, на ўйинчоқ... Бунинг устига болалар ўзи тарбияга муҳтож бир аёлни қўлига топширилган. Орамизда бу ҳолдан ғазабланмаган одам қолмади. «Тарбия ўчоғи» манзарасини ҳар тарафдан суратга олдик. Бизни кузатиб юрган колхоз раиси, район раҳбар ходими «тарбия ўчоғи»ни сезмаслик учун ўзларини четга олишди. Бари бир икковини таъна-дашномларга кўмиб ташладик.

Яна бир гуруҳ ёзувчиларимиз Мирзачўлнинг Гулистон районидаги бир калхозда ясли-боғчага яқин ерга ҳар хил дори тўкиб қўйилганини кўриб, бутун республикани бошларига кўтариб шовқин солишди.

Биз бояги «тарбия ўчоғи» хусусида унақа қаттиқ шовқин солмадик, ҳатто оддий бир фельетон ҳам ёзмадик, чунки сурат олинаётган вақтда раис билан раҳбар ходимнинг ўзини чеккага олгани уялгани, икковига берган дашномимиз етарли, деб ўйладик. Ҳақиқатан, кейин келган хабарларга қараганда, район ҳукумати ясли-боғчаларни яхшилаш ҳақида талай чоралар кўришипти.

Орадан кўп ўтмай ҳамроҳларимиздан бир шоир ҳамманинг ғазабини келтирган ўша «тарбия ўчоғи»дан илҳомланиб-ийиб, «Колхоз яслисида» сарлавҳали бир сонет ёзиб марказий газетада бостирди.

Биз дашном берган, биздан кейин эҳтимол жавобгарликка тортилган ва уятга қолган раҳбар ходим бу сонетни ўқиб нима деди экан? Раиснинг бу қилмиши бирон мажлисга солинган, ҳамма уни бир оғиздан қоралаган бўлса ҳам ажаб эмас. «Сонет» тўғрисида шу мажлиснинг қатнашчилари нима деди экан?

Улуғ Навоий ҳақ-ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига отилган, Фурқат ёлғончилик уяси бўлмиш бойларнинг юзига «туф» деб шеър ёзган, Чехов билан Короленко ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик унвонидан воз кечган эди-ку! Короленко ўзи маҳбус бўлгани ҳолда, чор ҳукуматининг бутун бир халққа зулм ўтказаетгани тўғрисида баланд товуш билан қичқирган, буюк француз Эмиль Золя ўз ақидаси учун курашда ўз халқини қўйиб, «буюк миллат» Рус халқига ўғил бўлган эди-ку! Ниҳоят М. А. Шолохов кулът даврининг энг даҳшатли кунларида ноҳақ халқ душмани унвони тақилган кишиларни ҳимоя қилган, уларни қутқариш

учун аждаҳонинг оғзига қўл тикқан эди-ку! Буларнинг ҳаммаси мазкур ёзувчиларнинг гражданлик шижоати талант кучидан кам бўлмаганини кўрсатмайдими?

Тўғри, культ даврида бутун пропаганда қуроли, жумладан адабиётнинг ҳам ҳар бир сўзи доҳий ва доҳийчаларнинг ҳамма қилмиши, ҳар бир сўзи тўғри ва оқилона эканини тасдиқ ва исбот қилиши талаб қилинар эди. Шу қолипда ёзилган асарлар нақадар ғариб ва нотавон бўлмасин, баъзан расмий доира ва доирачаларнинг таҳсинига сазовор бўлар, адабиётга машъал қилиб кўтарилар эди. Шунинг учун ёзувчи баъзан ҳаёт ҳақиқатига юзма-юз келишдан мумкин қадар қочишга, бу ҳақиқатга лоақал ёнбошдан қарашга, ўшанда ҳам кўзи тушганини ўз ҳолича эмас, бўяб кўрсатишга мажбур бўлар эди. Лекин ўшанда ҳам адабиётимиз издан чиқмади. Шолохов ва Вурғун, Полевой ва Лэцис, Шчипачёв ва Абашидзе, Симонов ва Авезов, Твардовский ва Гамзатов, Антокольский ва Бровка, Погодин ва Корнейчук, Федин ва Ойбек сингари юзлаб ёзувчиларнинг минглаб асарлари, рус адабиёти қуёш ва замин бўлиб кўкартирган миллий адабиётларнинг жаҳон доирасига чиқиб олганлиги шуни кўрсатади.

Марказий газеталаримизнинг бирида бир қанча ҳикоялар босилиб чиқди. Буларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган бир киши ариққа йиқилиб тушган болани кўриб қолади-ю, онасига топширади; бирида трамвайга тушиб билет олмаган бир чол эртасига иккита билет олади. Биринчиси бепарво ота-онага таъна ва бошқа ота-оналарни огоҳлантириш мақомидаги бир хабар, совет кишисининг характерига хос всқеа эмас, чунки «онгли совет кишиси» ўрнида онгенз бир гўдак бўлганда ҳам дод солиб ёрдамга одам чақирар, боланинг жонига оро кирар эди. Иккинчи ҳикоянинг эса хабар бўлгудай ҳам ҳоли йўқ, чунки кондукторсиз трамвайлар, троллей-

буслар, сотувчисиз магазинлар, будкалар, ҳатто кассирсиз кассалар мавжуд бўлган бир шаҳарда чолнинг бу қилмиши диққатга сазовор ҳодиса эмас.

Маълумки, совет кишисининг қиёфаси, унинг энг яхши хислатлари ишончсизлик, шубҳа остига кўмила бошлаган даҳшатли культ шаронтида одамнинг одамга ишончини, анчайин бир одамгарчилигини кўрсатадиган анчайин бирон ҳодиса катта воқеа бўлиб кўринар эди. Эсимда бор, қишлоқдан шаҳарга келган бир киши бировдан фалон кўчани сўрайди. У одам келгиндини эргаштириб бориб ўша кўчани кўрсатиб қўяди. Шу ҳодиса «совет кишисининг қиёфасини кўрсатадиган воқеа» сифатида газета саҳифасидан ярим подвал жой олган эди. Ҳозир совет кишисининг қиёфаси культ харобаси остидан тортиб олинган бизнинг кунларимизда бунақа гаплар, юқорида айтилган ҳикоялар ҳаётимизни билмаган одамларда кўнгилсиз таассурот қолдиради, билган одамлар кўзида эса ёзувчини кулгига қўяди, унинг ҳаёт сиртида сирғаниб юрганлигини, ҳаётга чуқурроқ қарагани шижоат қила ололмаганини, кўриш, пайқаш, таҳлил қилишдан кўра уйдирмачиликни хавфсизроқ машғулот ҳисоблаганини кўрсатади.

Культ даврида ҳаётимиздаги иллатлар ҳақида минг мулоҳаза билан айтилган ярим, ҳатто чорак ҳақиқат ҳам «типик эмас», «сиёсий хато», «душман тегирмонига сув қуйиш», «пасквиль» ва ҳоказо ҳисобланар эди. Бу ҳол ўтмиш сарқитларининг яшашига, ҳатто урчишига қулай шароит туғдириб берган эди. Ҳозирги даврда ҳаётимизга доғ соладиган ўтмиш сарқитлари — худбинлик, ҳаромхўрлик, мансабпарастлик ва бошқа иллатларга қарши курашни биздан коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодекси талаб қилаётибди.

Лекин биз иллатларга қарши курашар эканмиз, бир томондан, иллатни баҳона қилиб ҳаётимизни қоралашга

уринадиган кишиларга йўл бермаслигимиз, культ даврида димиқиб қолган ва энди очиқ ҳавода хурсандлигидан ўйноқлаб «полизни бузадиган» кишиларни танқид қилишимиз, иккинчи томондан, культ давридаги ваҳимачиликдан ҳануз қутулмаган, иллатларга қарши курашда бизга ҳалал берадиган кишиларга зарба беришимиз керак.

«Новий мир» журналининг 12-сонида босилган Александр Яшиннинг «Вологодская свадьба»си менда кўнгилсиз таассурот қолдирди. Тўғри, мен рус қишлоғи, рус қишлоқ ҳаётини билмайман, шунинг учун Александр Яшинга айб топа олмайман. Лекин шуни айтманки, «Вологодская свадьба»нинг аллақайси сатрлари орасидан Чеховнинг «мужиклари» мўралаб турипти. Яшин қаерда табассум, қаерда истеҳзо билан гапирганини тезда пайқаб бўлмайди. Рус колхозчилари ўзбек колхозчиларидан қолақроқ эканига унча ишонгим келмайди.

Культ давридаги ваҳимачиликдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон тэпишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, миш-мишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди. Бу хилдаги шубҳа бандалари учун ёзувчи уларнинг ҳукмини кутиб қора курсида ўтирган гуноҳкор; китобхон, томошабин эса боғча ёшидаги болалар!

Саҳнада порахўр пора бераётган одамни алдаш учун: «Мен порадан ҳазар қиламан, поранинг юзи қурсин», дейди. Шубҳа бандаси шу ерда ҳозир: «Сўз пул тўғрисида кетаётибди, пулда бизнинг гербимиз бор-ку, «юзи қурсин» деган гапни томошабин қандоқ тушунади!»

Саҳнада мачитнинг имоми маст бўлиб учиб ётибди,

унинг ўйнаши киради. Шу пайт мачитдан азон товуши эшитилади-ю, фисқ-фужур кейинга қолади. Шубҳа бандаси бу ерда ҳам ҳозир: «Динга қарши қурашаётган вақтимизда саҳнадан азон айтилиши қандоқ бўлади?»

Сўз пул ҳақида эмас, пора ҳақида кетаётгани, одамларни бутхонанинг жоми христинан, азон мусулмон қилмагани билан буларнинг иши йўқ! Баъзан буларни ҳимоя қиладиган одамлар ҳам топилади: «Бу одам сенинг гаменгни еяётибди, ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган кишилар ҳам топилади», дейишади. Ажабо, ўша «ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган» шубҳа бандаларини адабий, сиёсий ҳаётимиздан супуриб ташлаш ўрнига нима учун ёзувчини ўшаларга мослаштириш керак экан!

Бу тоифа одамларга бирон мансаб тегишидан оллоҳнинг ўзи сақласин!

Партиямизнинг уч съезди, Партия Марказий Комитетининг талай тадбирлари культни илдизи билан қўприб ташлади. Энди адабиётимизнинг бу соҳадаги муҳим вазифаси культ оқибатларини одамларнинг дилидан, ақлидан қувиб чиқаришда партиямизга ёрдам беришдан иборатдир. Культ оқибатларини йўқотишда адабиётнинг роли қиёс қилиб бўлмайдиган даражада катта, чунки, бошқа қўллар сиғмайдиган ковакларга адабиётнинг қўли сиғади. Ёзувчи культ даврининг инерциясини ҳануз енголмас экан, ундан катта шижоат кутиб бўлмайди.

1963.

КИТОБ ШАВҶ БИЛАН ЎҚИЛИШИ КЕРАК

Икки кунда ўқиб ташлаш мумкин бўлган баъзи китобларимизни ўқувчи ҳафталаб ўқийди. Китоб столнинг чеккасида оғир юк бўлиб ётаверади. Ҳар сафар унга кўз тушганда узиб бўлмайдиган катта қарз ёдга тушгандай юрак орзиқади. Ўқишга фурсат бўлганда киши уни не машаққат билан қўлга олади; хинин ютгандай афтини буриштириб, сабри етгунча ўқийди; авторни ичида ёки барала сўқади... Бундай китобни адабиётчи ўқиса адабий ҳаётдан орқада қолмаслик учун ўқийди, китобхон нима учун ўқиши керак — худонинг ўзи билди.

Мана шу хилдаги китоблар озми: ҳажми хийла салобатли, ҳозирги замон темасида, ҳозирги замон темасида бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» темада. Қаҳрамон «жамоат ишида актив», кундалик нормасини юз элликдан кам бажармайди; ишдан кейин романлар, ўз касбига доир китоблар ўқийди; қабр устида нутқ сўзласа, ўлик бажаролмай кетган ишларни давом эттиришга ҳамма номидан сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантриб, ўзининг ажойиб режаларини, таклифларини ўртага ташлайди... Ҳамма унинг сўзларига қулоқ солади...

Бу хилдаги қаҳрамон ҳаммага ақл ўргатиши керак, шунинг учун атрофдаги одамлар ундан ақлсизроқ бўлиши шарт.

Эҳтимол, бу схема дағалдир, эҳтимол баъзи бир ёзувчиларнинг иззат-нафсига тегар, лекин илҳом, яъни қалб ҳарорати билан илитилмаган, дардсиз, эҳтироссиз ёзилган совуқ асарлар кўп. Бунақа асарларни мақтайдиган дидсиз танқидчилар ҳам топилади. Бу тонфа танқидчилар ўқиб бўлмайдиган, бадиний жиҳатдан гоёта

Абдулла Қаҳҳор ва Константин Симонов.

ғариб бўлса ҳам рўй-рост «ғоявий хатоси» йўқ китобларни ахтариб юриб, улар тўғрисида мадҳиялар ёзиб ўрганган, шунинг касб қилиб олган. Мазкур китоб шундай танқидчиларнинг қўлига тушса, ёзиладиган тақриз ҳам китобнинг ўзига жуда мос бўлади: тақризчининг ички қаноати эмас, ҳар хил «фойдални» мулоҳазаларини натижаси бўлиб вужудга келади. Тақризчи аввал ҳозирги замон темасининг аҳамиятини тушунтиради, ундан кейин ижобий қаҳрамон ҳақида жуда тўғри муҳокамалар юргизади, сўнгра «асар айрим камчиликларидан қатъи назар, ижобий ва тарбиявий роль ўйнайди», деган хулоса чиқаради.

Китобни ўша ижобий ролидан баҳраманд бўладиган, тарбия оладиган китобхон ўқиёлмаса, ўқимаса-чи! Танқидчининг бу билан мутлақо иши йўқ.

Бизнингча, бу хилдаги китоблар ҳеч қандай ижобий ва тарбиявий роль ўйнамайди, аксинча, адабиётнинг тарбиявий ролига заҳа етказди; замонавий темани, ижобий қаҳрамонни, умуман, адабиётни китобхон кўзиде бебурд қилади. Коммунизм бўсағасида турган кунларимизда адабиёт янги одамни, унинг онгини, ахлоқини яна ҳам такомиллаштиришда партиямизнинг қўлидаги энг ўткир қурол экани кўзда тутилса, бундай китобларнинг, бу хилдаги танқидларнинг фойдасидан зиёни кўпроқ.

Социализм билан коммунизм бир жамиятнинг икки фазаси бўлиб, коммунизм социализмдан етуклиги билан фарқ қилса, бу икки фаза кишилари ҳам бир-биридан онгининг етуклиги даражаси билан фарқ қилади. Лекин коммунистик жамият кишисининг онги ўз-ўзидан эмас, балки ғоявий-тарбиявий ишнинг зўри билан мукамаллашади, етук ҳолга келади. Эртаги кишининг онгини етук қилишда, шубҳасиз, адабиётнинг роли жуда каттадир. Модомики шундоқ экан, ўқиб бўлмайдиган ки-

тоб, ёзувчи халқ ҳаётини нақадар чуқур ўрганганлигига ва бу ҳаёт унга қай даражали илҳом берганига эътибор қилмайдиган танқид бундай ролни ўйнай олмайди.

Бизнингча, рангсиз, нурсиз, ҳароратсиз ёзилган асарлар ҳаётни чуқур ўрганмасдан, унинг аччиқ-чучугини татимасдан, ўша ҳаёт одамларининг қалбига қалбни пайванд қилмасдан, дардсиз, эҳтироссиз, яъни илҳомсиз ёзилган асарлардир.

Бундан бир неча йиллар бурун бизда ҳамма ўзини поэзияга урган, ўшанда: «Литфондга берилдиган арна ҳам шеър билан ёзилаётибди», деб кулишар эдик. Кейинги йилларда проза жанри тараққий қила бошлади, прозачиларнинг сони кўпайиб кетди. Ҳозир адабиётимизда мустаҳкам ўрин олган, шу жанрда дадил-дадил қадамлар ташлаётган йигирмадан ортиқ прозачимиз бор. Булар, албатта, катта тўлқин яратди. Айрим прозачиларимиз, афтидан, шу тўлқин остида бир лаҳза бўлса ҳам кўздан ғойиб бўлмасликка талпиниб, баъзан зўрма-зўраки асарлар ҳам ёзишади.

Бундай асарлар илҳом натижаси эмас, ёзувчи бўлгандан кейин, умуман, ёзиб туриш, иложин бўлса мумкин қадар каттароқ нарсалар билан майдонга чиқиш хоҳишидан туғилади. Бунақа илҳомсиз ёзилган ўлик асарларни ҳеч қанақа юксак гоё, ҳеч қандай муҳим тема, техника, малака тирилтиролмайди.

Ўлик асарлар, хусусан, эҳтирос — илҳом, яъни юрак қони билан ёзилиб яшнаб турган асарлар ёлқинида яна ҳам хунукроқ кўринади.

Лермонтов Пушкиннинг ҳалокатига ёзган шеърини шу буюк воқеага ўзининг муносабатини айтиб қўйиш учун ёзган эмас. «Ревизор»ни ёзмазлик Гоголь учун ҳаётнинг маъносини йўқотиш билан барабар эди. Борис Полевой «Чин инсон ҳақида қисса»ни шу иродаси зўр кишига ўзининг муносабатини билдириш учунгина ёз-

ган эмас, буни бутун вужуди талаб қилган. «Инсон тақдири» ҳикоясида совет кишига бўлган чексиз меҳру муҳаббат, унинг уруш йилларида чеккан азоб-уқубатлари учун куйиш, ирода ва бардоши, олижаноб қалби учун фахр туйғулари Шолоховнинг кўкрагидан қўшиқдай отилиб чиқади.

Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лавиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомдир. Бунинг яна ҳам ёрқинроқ мисолини профессионал ёзувчи бўлмаган, ҳатто қўлига биринчи марта қалам олган, лекин қаламни шуҳрат ёки бошқа нарса тама қилиб эмас, қалбидаги муҳаббат ва нафрат оловини оламга сочиш учун олган кишиларнинг асарларида кўриш мумкин.

Илҳом билан ёзилган яхши китобларимизнинг баъзан ҳуснини бузадиган иллатларидан бири сохта монументализмдир. Бизда ёзувчилар тегишиб китобнинг ҳажмини лист билан эмас, килограммлаб ўлчашади, фалончининг китоби эллик грамм, фалончининг китоби уч кило, беш кило...

Биз баъзан яхши очерк бўладиган материалдан ёмон повесть, ўртача повестни шишириб роман қиламиз. Наники реформадан кейинги рус қишлоғи бу қадар ёрқин ва ҳаққоний тасвир этилган Чеховнинг «Мужиклар» трилогия, совет кишиларининг фикр-туйғулари, хислатлари ва мамлакатимиз ҳаётининг улугвор манзаралари куйланган «Йироқ-йироқларда» поэмаси шеърий роман бўлганда ҳуснига-ҳусн, салмоғига-салмоқ қўшилса!

«Ҳамма лақмаликлар орасида энг ёмон лақмалик, шубҳасиз, адабий лақмаликдир. Жўн лақмага чап беришнинг иложи бор, унга оталарча насихат қилиш, у билан гаплашмай, саломлашмай ўтиш, уни калака қилиш мумкин. Бироқ битта Ивановнинг, битта Пётрнингги-

на эмас, мингларча одамларнинг кўнглини оздирадиган адабий лақмаликдан қутулишнинг иложи борми!» (И. Шchedрин.)

Афсуски, кўпимиз мана шу олтин сўзларга риюя қилмаймиз.

Китоб қайси жанрда ёзилмасин, ўқишли бўлиши керак. Китобнинг ўқишли бўлиши авторнинг китобхонга айтадиган тўла мағизли ва жуда зарур фикри бўлганини кўрсатади. «Китоб ўқишли бўлиши шарт эмас» дейдиган ёзувчилар ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайдиган ёки ҳаётни чуқур ўрганиб илҳом олишга эринадиган ёзувчилардир.

Рус классик ёзувчиларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларни жаҳонга танитган китоблари энг ўқишли китоблари эмасми?

Ўқишли китоб гўзалликдир; лекин гўзалликда ҳам гўзаллик бор. Қоронғи кечада отилган мушак ҳам гўзал, қуёшга қараб хандон ташлаб турган гул ҳам гўзал. Осмонда сочилиб кетган ранг-баранг олов ва оқиш излар гўзаллиги кўзни қамаштирса ҳам пуч гўзаллик, шунинг учун бебақодир. Гулнинг гўзаллиги эса тўқ гўзаллик, чунки унинг бағрида ҳаёт бор, шунинг учун абадий гўзалликдир. Ғунча гулдан ҳам гўзалроқ, чунки унинг бағрида икки ҳаёт — ўз ҳаёти ва яна гул ҳаёти бор.

1963.

А Ш У Л А Т У Ғ Р И С И Д А

(Ёзувчилар ва композиторлар союзларининг қўшма пленумида сўзланган нутқ)

Ашула айтиш буткул ихтиёрий нарса. Бирон ашулани ҳозирги кайфиятимга мос келса, таъбимга ўтирса

/

99

айтаман, бўлмаса йўқ. Таъбимга ёқмаган ашулани менга ҳеч ким айтдиролмайдди.

Аксинча, бирон ашулани айтаман деган кишига ҳеч ким, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайдди, оғзини беркитсангиз бурни билан, бурнини беркитсангиз кўнгли билан айтади.

Ашулани эшитиш ҳам буткул ихтиёрӣ нарса. Бирон бирон ашулани эшитаман деса эшитаверади, унга ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай мулоҳаза монелик қилолмайдди.

Кўнглига хуш келмайдиган, ёғланмаган эски арава-нинг ғийчиллашига ўхшаш шу ашулани эшитишга объектив равишда бўлса ҳам мажбур қилиш нима деган сўз ўзи? Биронни ашула айтиш ёки эшитишга мажбур қилиш жаҳолат, ёввойилик, пришебеевчиликдир.

Доклад ва нотикларнинг сўзларидан маълум бўлдики, ашула жанридаги ишларимиз кўнгилдагидек эмас, анчагина чатоқ экан.

Менинг назаримда ҳамма иллат шундаки, ашула жанрига халтурачи — текин томоқ одамлар суқилиб кириб олган, жанрга ҳамма ерда ҳам бирдай ақли расо, кенг маълумотли, шу ишдан хабардор одамлар раҳбарлик қилмаётибди.

Бирон халтурачи шоирга, масалан, том шуватиш учун пул, ёки бирон ишини битириш учун тездан обрў зарур бўлиб қолади. Шоир ҳар ерда бетўхтов ўтадиган бирон мавзуда дарров шеър ёзади, кейин ўзига ўхшаш халтурачи композиторни қидириб топади, икки халтурачининг ҳамкорлигида халтура ашула майдонга келади. Музыка ва шеърни етти ухлаб тушида кўрмаган бирон мансабдор бу ашулани «амалга оширади». Иш битириб шеър ва музыка авторлари қалам ҳақини олишга, раҳбар ўз раҳбарлигида ашула жанри тобора ўсаётганлиги, «Бугунги кунда тинчлик ҳақида фалон дон, пахта

ҳақида фалон дона, муҳаббат ва чорвачилик ҳақида фалон дона ашула» яратилганлиги ҳақида рапорт ёзишга шошилади.

Ашула жанрининг булғанишига фақат халтурачи шоир, халтурачи композиторгина сабаб эмас, бу ҳақда яхши, ҳатто олдинги сафда турган шоир ва композиторлардан ҳам ўпкалашимиз керак. Булар, афтдан, нафсоният туйғусини йўқотиб қўйишган: ҳар куни, ҳар соатда радио ва телевизорда, саҳнада халтурани кўриб, эшитиб туриб ориятлари келмайди, норози бўлишмайди, ҳатто бунга эътибор ҳам қилишмайди.

Композиторлардан бир қисми ҳозирги ўзбек поэзиясини тахминан ҳам билишмаса керак, халтурачиларнинг бемаза нарсаларини, поэзияга етти пушти бегона кишиларнинг машқларини шеър, деб унга музика ёзишади.

Мен яхши бир композитorni биламан. Бу одам туппа-гузук диди бўлгани ҳолда, олим бир ошнасининг машқ қилиб ёзган шеърига музика ёзди. Илмга одам жонини бериши мумкин, лекин «Ревизор»даги шаҳар ҳокими айтмоқчи, курсини синдиришнинг нима ҳожати бор?

Дунёда ҳар нарса бўлиши, чунончи, товуши бўлмаган одам ўзича тўсатдан ашула айтиб юбориши мумкин. Майли, айтсин, лекин унинг ашуласини ёзиб олиб радиода бериш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Буни ёзиб радиода бериш машинистгагина тааллуқли бўлган паровознинг гудогини ёзиб олиб радиода беришдай бемаъни бир иш бўлар эди.

Бир композитор диди бўлгани ҳолда, ошна-оғайнигарчилик вазидан олим ўртоғининг беҳуда шеърига музика ёзган бўлса, бошқа бир композитор бошқа сабабларга кўра бошқа одамнинг ёмон шеърига музика ёзади. Шунақа қилиб поэзиямизнинг савиясини билмас-

лик, ҳар хил мулоҳазалар, моддий ва маънавий лаган-бардорлик ва бошқа кўп нарсалар ўртага тушадиган, халтура шеърларга композитор ўзини балогардон қилади.

Шундай ҳам бўлиши мумкин: композитор беҳуда шеърга ёқимли музика ёзади, ёки халтурачи шоир ёқимли музикага ўзининг халтура шеърини тўқиди...

Биз ашула жанри тўғрисида энди гапираётганимиз йўқ, композиторларни биринчи марта танқид қилаётганимиз йўқ. Танқидларимиз ижобий натижалар бериб келаётгани. Лекин ҳар нечук, бу жанр ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш ва хулосалар чиқарилишига муҳтож. Бунда матбуот ёрдам бериши мумкин. Афсуски, матбуот бу нарсага яхши эътибор қилмай келаётгани. Хусусан, бу йўлда «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон маданияти» кўп иш қилиши мумкин.

Қадим замонда «Табиат бўшлиқдан қўрқадиган», дейшар экан. Ҳақиқатан, яхши нарса бўлмаган жойга ёмон нарса суқилиб кириб олади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ашула жанри тўғрисидаги қарори муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган уч авторнинг мақоласини олайлик. Марказий Комитетнинг қарори ашула ижодкорлари олдида жуда жиддий масалаларни қўяди. Мақола авторлари эса жиддий гаплар айтган бўлиб бачканаликдан нари ўтмайди.

Мақолада баъзи классиклар, бизга кўпгина ашуларлар ёзиб берган бир қанча ҳозирги шоирларга кесак отилади. Бу авторларга қолса Ферузни кўп хотин олишда айблаб совет қонуни билан суд қилиш, сандиққа қамаб, ҳидини ҳам чиқармаслик керак.

Феруз ким ўзи?

Феруз машҳур лирик шоир, мусиқашунос, композитор, яхши таржимон, Умархон сингари ўз замонасининг

шоирларини ўрдасига йиққан, 1873 йилда босмахона сотиб олиб Хоразмда биринчи китоб бостирган одам. Шу одамни юз йилдан кейин қора курсига ўтқазиб, совет қонуни билан суд қилишдан нима мурод ҳосил бўлади.

Кўп хотин олиш ёлғиз Ферузнинг айби эмас, балки бутун феодал жамиятининг иллатидир. Уша жамиятда кўп хотин олиш гуноҳ ҳисобланган эмас. Кўп хотин олиш Хоразм ва кўп Шарқ мамлакатларигагина хос эмас, Европа мамлакатларида ҳам бўлган. Масалан, Италия қироли Виктор Эммануилдан 32 фарзанд қолган, Польша ва Саксония қироли Август Сильний 300 фарзанд кўрган, демак, кўп хотин олиш ёлғиз Ферузнинг гуноҳи эмас, ваҳший ижтимоий тузумнинг иллатидир.

Агар классикларни уч авторнинг гази билан ўлчайдиган бўлсак, у вақтда Феруз ва Фурқат замонида ўтган ҳамма ширларни қора курсига ўтқазиб керак, чунки булар замон иллоти вужудга келтирган бундан ҳам ёмонроқ гуноҳларни қилишган.

Латифа қаҳрамонига тақлид қилиш керак эмас.

Бир ҳукмдор бор экан. Бу ҳукмдор ҳар куни бозорга тоғора кўтариб чиқар экан-у, ҳамма одамларни шу тоғорага ўтиргани мажбур қилиб, кети тоғорага сиғмаган одамлардан ҳам, сиққан одамлардан ҳам бир тангадан жарима олар экан. «Сиғса-сиғмаса биттанга» деган матал шундан қолган экан.

Кўрасизми, уч авторнинг тоғорасига яхши-яхши ашулалар ёзган Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев сингари шоирларнинг кети сиғипти!

Авторлар ҳеч бир дадил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

Еш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,
Халқингни безар қабру мазорингни унутма.

Бу: «Ешлигинг ўтади кетади, қабринг Навоий, Улуғбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

Мақола авторлари қоровул чақиришади: «Войдод, ҳозирги замон одамлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мазор тўғрисида ўйлаши керакми!»

Бундан ортиқ шаллақилик, бундан ортиқ шармандроқ «тоғорабозлик» бўлмас!

Обрўли бир газета саҳифасида шундай нарсанинг кўриниши кишини ҳайратга солади.

Бундан кейин мақола авторлари Маъруф Қориевга найза ўқталишади, унинг бутун ижодини ғайри баднийга чиқаришади, «Жон Андижоним» деган шеърини мисол қилиб олишади...

Меҳнат завқи қўшиқлари янграб осмонда,
Қушлар учар ўйнаб-ўйнаб эркин ҳавода.

Авторлар бу икки сатрнинг нимаси ғайри бадний эканини айтишмайди. Бу икки сатр ҳақиқий шеър, чунки кишида кайфият тугдиради, қалбга йўл топади, қувонч туйғусини уйғотади.

Авторларнинг баднийликни белгилайдиган ўлчовлари қанақа эканини билмайман, ҳар қалай, ўзларига хос бўлса керак.

Оддий камончи, ғижжакчининг қўлида оддий ёғоч қутидан аломат садолар чиқади. Оддий сўз ва товушларнинг маълум тартибда қўшилиши ашула ижодкорларининг қўлида қудратли кучга айланиши, қалбимизга йўл топиши, қувонч ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилиши керак.

1962.

ТҮЙЛАРМУБОРАК.

Тўй абадий ҳаёт тантанасидир. Тўйда икки ёш аҳд-паймон қилиб бир-бирига қўл беради, мурод-мақсадига етадигина эмас, ўтган аждодимиз билан келажақ авлодимизни бир-бирига боғлайдиган олтин ҳалқа, гўзал ва хушахлоқ кишиларни етиштирадиган тарбия ўчоғи вужудга келади. Шунинг учун тўй ниҳоятда улуғвор, ниҳоятда гўзал маросим бўлиши керак.

Ҳозир шаҳар ва қишлоқларимизда бўлаётган тўйларга разм солсангиз, ёш-қари ҳамма шунга интилаётганини пайқайсиз, лекин кўп одамлар улуғворликка тўйни чексиз-чегарасиз катта қилиш, гўзалликка «бир умр йиққанини тўкиб ташлаш» билан эришмоқчи бўлади.

Менимча, тўйни катта қилишга уриниш қадимги бойларга кўр-кўрона эргашишдир.

Қадимги бойлар тўйни мумкин қадар катта қилишар эди. Лекин бойнинг тўйни катта қилишдан, бир ҳафта, ўн кун ва ҳатто бир ой тўй беришдан мақсади, шубҳасиз, текин томоқ улашиш эмас, обрў ортдириш, чунки пул сочиб ортдирадиган обрўйдан яна пул яшаш мумкин эди. Модомки шундоқ экан, ҳозирги замонда пул сочишнинг маъноси борми? Бу замонда обрўйнинг бирдан-бир манбаи—меҳнат, обрў эса пул яшаш қуроли эмас, халқнинг ҳурматига сазовор бўлишдир. Демак, обрўни пул сочиб топиш мумкин эмас, бунга уриниш халқнинг ўринли шубҳа ва нафратини қўзғатади, холос.

Тўйни қимматга туширадиган расмлардан бири, унинг икки жойда — ҳам куёвнинг, ҳам келиннинг уйда бўлиши, ҳар иккала тўйнинг яна «тўйча»ларга бўлишидир. Ҳар иккала қуда ҳам «орзу-ҳавас кўриш», «қудадан кам эмаслигини» кўрсатиш, фалончини қойил қолдириш, аллакимлардан ўч олиш ва ҳоказо, дея бор

йўғини тўкади, бундан ташқари боласини қарздор-абгор қилади. Кўпгина ёшлар «ота-она розилиги» деб, ўзлари истамаган ҳолда шу ишларнинг бошида туришади. Ҳолбуки, «ота-она розилиги»да ҳам розилик бор, буларнинг тўғри келадиганига кўниб, бидъатларга қарши бош кўтариш зарур. Жуда кўп эски урф-одатлардан ҳозир ота-оналар, қарияларнинг ўзлари ҳам жирканишади, чунончи: қалин деб қизни савдога қўйиш, келинни гулхан атрофидан айлантириш, чимилдиқ (гўшанга) ва унинг ташқарисидаю ичкарисидида бўладиган шарманда урф-одатларга ҳозир қайси бир ота-она, қайси бир қария рози бўлади?

Уғлининг тўйига етти ярим минг сўм сарф қилган 69 яшар бир чолни кўрдим. Чол тўйга атаб ёстиққа пул тиқиб юрган экан, тўйга яқин ўглининг қўлидаги пулларни ҳам қоқиштириб олипти, 200 кило гурунч дамлаш билан тўйни бошлаб юборибди. Қуда томон ҳам, албатта «бир чол»дан қолишмасликка ҳаракат қилганлиги турган гап. Тўй ўтган ҳовлини, янги оиланинг рўзгорини кўрдим. Солинаётган икки уй, бир даҳлизнинг усти ёпилмай қолибди. Чол-кампир ўзлари турган уйни ёшларга бўшатиб бериб, ҳозиргача токнинг тагида ётиб юришар экан.

Янги оилани мана шунақа ортиқча чиқимдор қилмаслик, тўйда исрофгарчилик бўлмаслиги учун тўй ё қизнинг ё куёвнинг уйида, ё бўлмаса клубдами, бирон боғдами, ёки Москвадаги сингари, махсус тўйхонадами ўтказилса, нима қилар экан? Хизмат қилишни кўнглига тугиб юрган қавм-қариндошлар, ёр-ошналар шу ерда хизмат қилишсин. Ҳар иккала томондан айтилган одамлар табрик ва совға-салом билан шу ерга келишсин. (Ўрни келганда шунини айтиб қўяйлик: тўйга ҳол-бақудрат тўёна билан келиш яхши, бу нарсалар келин билан куёвга тўйни, жамоатчилиқни узоқ вақт эслатиб туради,

лекин дастурхон кўтариб келиб, дастурхон олиб кетишдек чириб кетган одатга барҳам бериш керак).

Одамлар йиғилгандан кейин тўйбоши ҳамманн столга таклиф қилсин. Келин билан куёв, қудалар бошқа яқин кишилари билан тўрдан жой олишсин. Тўй маросимини йигит билан қизнинг (қудаларнинг эмас) салмоғига қараб маҳаллий ҳукумат бошлиғи, ўринбосари, масъул ходимлардан бири очсин. Шундан кейин музика садоси остида ЗАГС мудирини никоҳни қайд этсин. Қайд давомида келин билан куёв гулларга, ранг-баранг қозғоз лента ва пистонларга кўмиб ташлансин, мушакбозлик бўлсин, келин билан куёвнинг оти ёзилган «фонус» учирилсин. Маросим тугагандан кейин ёшлар ёр-ёр айтиб келин билан куёвни кузатиб қўйишсин.

Яхши ўтган тўй ҳақида маҳаллий газеталар ахборот, қолаверса таассуротлар, лавҳалар берсин.

Тўй мана шундоқ улуғланса, тўй эгалари мансуб бўлган, коллектив ва бутун жамоатчилик диққат марказига қўйилса, йигит билан қиз шундоқ тўйга муносиб бўлишга ҳаракат қилади, тўй уларнинг дилида ва онгида чуқур из қолдириб, оиланинг мустаҳкам бўлишига сабаб бўлади.

Бу бировнинг хаёли эмас, балки ҳаётнинг талабидир, чунки кўп жойларда шунга интилиш бор. Республика комсомол газетаси «Ёш ленинчи» очган мунозара, бошқа газеталарда тез-тез кўриниб қоладиган мақолалар, турли районларда қилинаётган тажрибалар шунини кўрсатади.

«Коммунист», «Колхоз ғалабаси» газеталари Андижон областининг Хартум. Текшиктош, Хўжаобод қишлоқларида бўлиб ўтган янги тўйларни мақтаб, шулардан ўрнак олишга чақиради. Клубларда ўтган маскур тўйлар фақат янги оила ва уларга яқин киши-

ларнинг тўйи эмас, тўй эгалари мансуб бўлган бутун коллективнинг ҳам тўйи бўлибди.

Бу таклифга кўпгина ота-оналар, айниқса оналарнинг жавоби тайёр: «Всё, уйимдан илон чиқибдими, нега болагинамнинг тўйигинаси бошқа жойда бўлар экан!» дейишади. Майли, буларга ҳам сўз берайлик, булар ҳам ўз фикрларини газета саҳифаларида айтишсин. Турли мулоҳазалар билан буларга беихтиёр ён босадиган ёшларнинг ҳам сўзини эшитайлик. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, ҳеч бир эски урф-одат шовқинсиз, йиғисиз таслим бўлган эмас, ҳеч бир янгилик дафъатан қучоқ очиб қарши олингани йўқ. Паранжи ташлаш, саводсизликни битириш сингари тадбирлар жорий қилинган чоқларда ҳатто қон тўкилган эди.

Тўйни қимматга туширадиган, кўпинча унинг хунини чиқарадиган бидъатлардан яна бири ичкиликдир. Мен шаҳарда ўтган бир қақча тўйларнинг сарф-харажатиغا сарҳисоб солдим. Бу тўйларда бўлган сарф-харажатларнинг 28—53 процентини ичкилик ташкил қилади. Тўйни қимматга тушириши устига ичкиликнинг бошқа «фазилатлари» ҳам бор: биринчидан, ичкилик тўйни иккига бўлади, тўй эгаси қарияларга алоҳида жой қилишга мажбурият сезади, натижада қариялар «катта тўй»нинг ўйин-кулгисидан маҳрум бўлишади, баъзан тескариси бўлади—хусусан қишлоқ жойларда тўй эгаси ичадиган одамларни «катта тўйдан» ажратиб, уларга алоҳида жой қилади, тўйга руҳ бериши, уни қизитиши мумкин бўлган одамлар шу тўпга кириб қолса, «катта тўйдан» файз кетади; иккинчидан, ичкилик бўлган тўйда, «Ёш ленинчи» айтгандай, албатта «ошга тушган пашшалар» бўлади; учинчидан, тўйда ичкилик пропаганда қилинади: тўй маросимини очган, ундан кейин ёшларга тилак тилаган энг ҳурматли кишилар қадаҳ кўтариб, теварак-атрофни мўр-малаҳдай босиб кетган

томошабни болаларнинг кўз олдида ҳаммага ичиради, шу билан ичкиликка обрў туғдириб беради, болаларнинг кўзида ичкилик ичиш айб бўлмай қолади. Ҳолбуки, ҳукуматимиз, бутун жамоатчилик ичкиликка қарши чоралар кўраётибди: американкалар буткул йўқотилди, ўткир ичкиликлар ҳамма жойда сотилавермайди, ичкилик ишлаб чиқариш кўп ҳисса камайтирилди, арақхўр милиция ва халқ дружинчиларининг даккисига, коллективларнинг таъна-дашномига йўлиқаётибди.. Ичкилик ичишнинг айб ҳисобланмаслиги мана шу чора ва тадбирларнинг кучини кесади, ичкиликбозликка қарши курашга халал беради.

Ичкиликни тўйдан қувиб чиқариш тўғрисида ҳар хил одамлар билан фикр олишдим. Жиззахлик иккита колхоз раиси ифтихор билан: «Биз ичкиликни тўйга йўлатмаймиз», дейишди. Наманганнинг Шаҳанд қишлоғида тўйни ичкилик билан безаш умуман расм эмас экан. Шаҳарлик бир ўқитувчи: «Ичкилик тўйдангина эмас, умуман ҳаётимиздан қувиб чиқарилса жуда олижағоб иш бўлар эди, чунки ўғри мол ўғирласа, ичкилик жон ўғирлайди, жамият аъзосини сафдан чиқариб ташлайди», деди. Бу гапга сафдан чиқиб қолган пианистагина эътироз билдириши мумкин.

Мен бу гапни тўй тараддудида юрган бир студентга ҳам айтиб кўрдим. Студент бу таклифни дарров рад қилди: «Тўй қизимайди, таъзияга ўхшаб қолади», деди. Бу хавф сиртдан қараганда асосли кўринса ҳам аслда мутлақо асоссиздир: биринчидан, ичкилик ичилгандагина қизийдиган, ичкиликсиз таъзияга ўхшайдиган тўй тўй эмас; иккинчидан, ичкилик ҳозир ҳам баъзан таъзияга кириб қолаётибди, наҳотки ичкилик таъзияни қизитиш, таъзияни тўйга ўхшатиш учун ичилса! Мен ичкилик оралаган учта таъзияда бўлдим. Марҳумни қабрга қўйиб келган одамлар қадаҳларни тўлдириб, унинг саломат-

лигига-ку эмас, «ёрқин хотирасига» пичишмоқда эди. Шу таъзиялардан бирида биров ашула айтиб юборди. Ҳамма хижолат. Хушёр одамлар: «Марҳум шу ашулани яхши кўрар эди», деб одамларни хижолатдан чиқаришга ҳаракат қилишди.

Баъзи одамлар: «Тўйда ичкилик бўлсин-у, меъёрида бўлсин», дейишади. Хўш, бу «меъёр»ни ким белгилаб беради? Таъзияда ашула айтиб юборган мастми ё арақ-хўрни ўғридан баттар кўрадиган бояги ўқитувчимиз? Борди-ю, ўрта бир одам белгилайдиган бўлса, ўша миқдорда ичкилик столга қўйилгандан кейин чойнакларда «қўшимча» ичкилик келтирилмаслигига, вақт чоғлиқни фақат шишадан топадиган одамлар ўзи келтирган шишани столнинг тагида бўшатишмаслигига ким кафил бўлади?

Баъзилар тўйда шампанскийга йўл қўйилсин дейишади. Бу таклиф ҳам номаъқул, чунки биринчидан, шампанский бошқа ҳамма ичкиликлардан қимматга тушади; иккинчидан, шампанский катта ичкиликка йўл очиб беради, ичадиган одамлар куни бўйи арақ ичишини хотинидан яшириш учун ҳар куни эрталаб унинг ўзидан бир рюмка арақ сўраб оладиган арақхўр қабилида иш кўраверади.

Наша чекиш айб, кўкнор ичиш уят. Нима учун ичкилик ичиш айб-уят эмас, нима учун тўйни айб-уятликдан қолишмайдиган ичкилик билан безаймиз? Наша бангиликка, кўкнор кўкнориликка элтиб кишини одамгарчиликдан чиқаради деймиз, нима учун пиянистани одам ҳисоблаймиз? Ичкиликнинг, масалан, кўкнордан нима афзаллиги бор? Кўкнори кўкнор ичиб ўғирликка тушгани, одам ўлдиргани маълум эмас, лекин пиянистанинг қилмаган жинояти йўқ-ку! Шуми ичкиликнинг бошқа бангилардан афзаллиги!

Ичкиликни ҳозирча ҳаётдан буткул қувиб чиқариш

мумкин эмас, чунки ҳозирча халқ орасида ичувчилар бор экан, ичкилик тақиқ қилинган кундан бошлаб ичувчилар, айниқса текинхўрлар уйида хум қайнайди. Лекин ичкиликни тўйларимиздан ҳайдаб чиқариш мумкин ва зарур.

Тўйни ичкиликсиз ҳам обод қилиш мумкин бўлган сақъат ва ҳунарларимиз кўп: ашула, ялла, лапар, ҳажвий ашула ва ўйин, рақс, танца, қизиқчилик, аския (пайрав, «бўласизми», «ўхшатдим», чандиш, лақаб¹, қофиябозлик) хилма-хил ва ранг-баранг мушак (қамиш мушак, сим мушак, гардиш мушак, гулдаста мушак, чарх мушак, бақа мушак ва ҳоказо)...

Биз бу ерда тўйни улуғвор ва чиройли қилиб ўтказиш, уни ортиқча чиқимлардан бўшатиш тўғрисида гапирдик. Ортиқча чиқимлар фақат тўйдагина эмас, ундан олдин ва кейин ўтадиган турли «тўйчалар»да ҳам бўлади. Биз бу тўғриларда ҳам фикр олишиб, янгича тўйнинг ҳар жиҳатдан мукамал ва гўзал шаклини топшимиз керак.

1963.

У Я Т

Уят фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон уят пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлашолмайди, лекин инсон уятини йўқотиб ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин.

¹ «Совет кишиларига лақаб қўйиш мумкин эмас» деган даъво жаҳолатдан ва демагогиядан бошқа нарса эмас. Аскияда лақаб кишини ҳақорат қилмайди, балки сўз мусобақасида бир восита бўлади, холос. Саҳнага ўғри, порахўр, айиқ, ит, эшак қиёфасида чиқадиган артистлар ҳақорат остида қолди, деган гап кимнинг хаёлига келиши мумкин?

Оёғи ёки тили билан гандираклаб юрган мастга, қўлга тушиб ёки қўлга тушишдан қўрқиб эс-хушини йўқотган ўғрига, ҳийла-найранги фош бўлиб безрайиб турган товламачига, дуч келган аёлга эшақ тили билан «муҳаббат» нзҳор қилган махлуққа разм солинг, буларнинг қайси бири ва нимаси ҳайвондан ортиқ? Тил-жағи дейсизми?

Шонрдан эшиттинг:

Қачон одам қаторига санарлар,
Бор ўлган бирла эчкунинг соқоли...

Буларнинг тил-жағи эчкининг соқолидай гап—одамлик нишонаси эмас.

Бир донишманд уятни «виждоннинг сиртқи кўриниши» дебди. Демак, уятсизлик билан беадаблик, беадаблик билан ахлоқсизлик, ахлоқсизлик билан жинояткорлик орасида қалин девор йўқ, буларнинг ҳар бири виждонсизликнинг турли боғиқидир. Модомики, шундоқ экан, уятни жамиятимизни бало-қазодан сақлайдиган буюк посбон дейиш мумкин.

Ёв қалъани олмоқчи бўлса, ҳужумни посбонни бошидан бошлайди. Посбонни қўлга олиш қалъага раҳна солиш демакдир.

Жамиятимизга ёв от солдирмоқчи, шу мақсадда пиянисталар, фосиқлар, ўғрилар, товламачилар, поракўрлар, амалпарастлар, безорилар ва бошқа чиқит одамлар қўли билан улуғ посбонимизга ҳамла қилаётибди. Бу хилдаги одамлар кўп эмас, лекин бутун бир йигининг кайфини бузиш учун битта уятсиз кифоя, шунинг учун булар кўп кўринади; булар жамиятимизга даҳшат соладиган куч эмас, лекин нияти даҳшатли: жамиятимизнинг улуғ посбони бўлмиш уятнинг оёқ-қўли боглаб, четга сурмоқчи, шу билан жамиятимиз қал сига раҳна солмоқчи.

Бу ҳол, турган гап, партия ва ҳукуматимизни, бутун жамоатчиликни ташвишга солмай қололмайди.

Биз одоб учун кураш олиб борар эканмиз, бу йўлда кўрадиган чораларимиз, жорий қиладиган тадбирларимиз биринчи навбатда улуғ посбонимиз бўлмиш уятни душман ҳамласидан мудофаа қилишга қаратилиши зарур.

Одобсизлик тараққий топиб етиб борадиган жойи «жиноят» деган нарса айтмоққа осон, унинг замирида барбод этилган саломатлик, номус, ноҳақ тўкилган ҳовуч-ҳовуч кўз ёши ётади. Биладиган одамларнинг айтишига қараганда, ҳозир содир бўлаётган жиноятларнинг 80 проценти ичкилик орқасида содир бўлаяпти. Модомики, шундоқ экан, нима учун автобусга яланғоч чиқиш, дастурхон устида рўмолчага бурун қоқиш беадабчилик-у, одам гавжум жойларга ичкилик ичиб бориш, одамларга жирканч бир алпозда кўриниш беадабчилик эмас? Нима учун ароқхўр маст ҳолда милицияга кўринишдан ҳайиқади, ҳушёрхонага тушишдан кўрқадию, уят деган нарсани хаёлига ҳам келтирмайди? Ичкилик ичиш қачондан бери, нима учун айб бўлмай қолди?

Биз кўпинча «ёшларимизнинг тарбияси бузилаётгани» — деймиз, ҳолбуки, бузуқ тарбия осмондан тушаётгани йўқ; ўтмиш қолдиги тўғрисида гапиримиз, ҳолбуки, ҳеч қанақа ўтмиш қолдиги маълум шарт-шароит бўлмаса давом этолмайди. Инқилобдан бурун ўзбекларнинг жирканч одатлари ҳам бsr эди, шароит ўзгариши билан бу одатлардан ном-нишон қолмади. Биз кўпинча айбни ёшларга, ўтмишга тўнкаймиз-у, беадабчилик, ахлоқсизлик, жинояткорликка йўлланма берадиган ичкиликни пропаганда қилувчи, туриш-турмуши билан «ичкилик ичиш айб эмас» деб турган одамларни кўриб магандай бўламиз.

Ҳар маҳаллада бўлмаганда ҳам ўн маҳаллада, ҳар

бир корхона ёки маҳкамада бўлмаган тақдирда ҳам ўнтасида битта ошкора арақхўр топилади. Бу одамлар «ўз пулига ичгани», «жамоат тартибини бузмагани» (бола-чақасини қийратгани тартибсизликка кирмайди), «плани бажариб тургани» учун ҳеч кимдан таъна-дашном эшитмайди, ичкиликнинг пропагандисти, яъни уятнинг заволи бўлиб юраверади.

Академик Юнус Ражабий ва шоир Ҳабибийлар ёзган мақолада айтилганидек, «тўйларда» катталар «мен сенга айтсам»га етгунча ичишади, оёқлари остида шиша йиғиштириб юрган болаларга парво ҳам қилишмайди. Бугина эмас, ўша «катталар» орасидаги энг ҳурматли одамлар ёшларга тилак тилаган бўлиб қадаҳ кўтаришади, ҳаммани ичишга, «оқ ичиш»га ундашади, шу билан ҳовлини, томларни тутиб кетган болаларнинг кўз ўнгида ичкиликка обрў туғдириб беришади. Модомики, шундоқ экан, меҳмонлар тарқалгандан кейин столга бемалол ўтириб, шишаларнинг юқини ичаётган болаларга қайси тил билан «ичкилик ичиш уят» деб бўлади?

Бошқа ҳамма одобсизликлар, ахлоқсизликлар, жиноятлар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

«Муҳаббат» деган олижаноб туйғунинг бошига не балоларни келтирган фосиқ—ахлоқсиз ўз коллективида фош бўлиб, дакки еганидан кейин ҳам бош кўтариб юраверади, ҳеч кимдан уялмайди; иложини топса ёшларга ваъз-насиҳат қилиш, мажлисларда қариллаш билан юзидаги шалтоқни артмоқчи, шу билан уятнинг оғзига пахта тикмоқчи бўлади. Муҳит шунга йўл қўяди.

Порахўр, ўғри қўлга тушса, қамоқ муддатини битирганидан кейин «қутулиб чиққан» ҳисобланади, ҳолбуки, у эл кўзида энди қўлга тушган, бир умр бошини кўтариб одамларнинг юзига қаролмайдиган, озодлик унинг учун турмадан даҳшатлироқ бўлиши керак. Муҳит шундоқ қилмайди.

Шундоқ қилиб, биз одобсизлик, ахлоқсизлик, хилма-хил жиноятларга қарши курашда жамиятимизнинг улуғ посбони уятни душман ҳамласидан ҳимоя қилиш ишига жуда катта эътибор қилишимиз керак.

Уят энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқдир. Қонун фақат кўзи тушганда, шубҳа пайдо қилганидагина жиноятчининг қўлини ушлайди, йўлини тўсади. Уят эса ҳамиша одобсиз, ахлоқсиз жиноятчининг тепасида туриб, ножўя иш қилиш учун қўл кўтаргани қўймайди. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин уятга чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, уят эса одамнинг кўксидан бўлади.

1966.

У Л У Г Ҳ И Н Д И

Улуғ адиб, улуғ шоир, драматург, ҳикоянавис Рабиндранат Тагорнинг ҳинд адабиёти тараққиётида хизмати катта.

Тагор эски бенгал поэзиясининг лирик шаклларини такомиллаштирди, унга жило берди, бу шаклнинг аломат намуналарини яратди.

Тагор бенгал адабиётига Европа адабиётининг қудратли шаклларини олиб кирди, ўрнатди, мустаҳкамлади, унинг романлари бенгал адабиётидагина эмас, умуман ҳинд адабиётида янгилик тараққиёт босқичи бўлди.

Тагор бенгал адабий тилини жонли тилга, бенгал адабиётини оммага яқинлаштирди.

Улуғ санъаткор, улуғ киши, улуғ ҳинди адабиётни сдам боласининг ғам-кулфатига барҳам бериш, ҳинд тараққиёти ва Ҳиндистон қудратининг ўсиши йўлидаги

асосий тўсиқ бўлган кастачиликни ўртадан кўтариб ташлаш, ҳиндини пачоқ ва нотавон қилаётган мустамлакачилик шароитига қарши курашга йўналтирди.

Ҳиндистонда инглиз мустамлакачилиги салкам икки юз йил ҳукмрон бўлди, салкам икки юз йил мамлакатни горат қилди. Мустамлакачилик фақат мамлакатни горат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи одамларни, халқни руҳан горат қилади, шундай қиладикки, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади. Ҳиндистонга борган киши ҳатто ҳозир ҳам миллион-миллион одамлар кўчада туғилиб, кўчада оламдан ўтаётганлигидан ҳам кўра уларда шу ҳаётга қарши норозилик руҳи бўлмаганига кўпроқ ҳайратда қолади. Бу ёмон! Урушда вайрон бўлган иморатни тиклаш осон, лекин мустамлакачилик қўл-оёғини боғлаб, тақдир ҳукмига топширган одамни бу фалокатдан халос қилиш қийинроқ!

Уша вақтларда ҳинд зиёлилари орасида пайдо бўлган ҳар хил оқимлар, жумладан, муҳтож киши муҳтожлигини ўзи сезмаса муҳтож эмас деган ақидани олға сургувчилар, сиёсий кураш ўрнига турли ислоҳотлар ўтказиш йўлини тутганлар, мана шунинг оқибати бўлиб майдонга келган эди.

Тагор ҳикояларида мустамлакачилик ҳукмдорларидан, бенгал мансабдорларидан кулади, инглиз ҳукмдорларининг золимлигини кўрсатиб беради. «Гора» романининг марказида эса, Ҳиндистонни мустамлака тузумига арши оёқлантириш қасдига тушган оташин ватанпарвар образи туради.

Жаҳонда қўзғолган озодлик насими Тагор юртида ҳам елиб қолди. Ҳинд халқи уйғониб, мустамлака тарбияни Ҳиндистонга қайтармаслик учунгина эмас, бу ёлматли маразни ер юзидан буткул кўтариб ташлаш,

яъни урушга қарши тинчлик учун курашаётибди. Бу курашда Тагор бутун ҳинд халқи билан бирга, ҳинд зиёлилари билан қўлни-қўлга бериб ҳамкорлик қилаётибди.

Биз бугун, ватанпарвар улуғ ҳинди Рабиндранат Тагорнинг туғилганига 100 йил тўлган кунда буюк дўстимиз ҳинд халқига, унинг зиёлиларига бу курашда ғалаба устига ғалаба тилаймиз.

1964.

САНЪАТ АСАРИНИНГ ҚАНОТИ

Бир суҳбатда биров санъат асарининг яхши-ёмонлиги ҳар кимнинг диди, таъби, ўша тобдаги кайфиятига боғлиқ деб қолди. Сиртдан қаралганда, бунга қарши бир нима деб бўлмайдиганга ўхшайди, лекин ҳақиқатда бу таъриф санъатнинг қалбига ханжар уради, унинг қанотини қайиради.

Санъат асари чақмоқ, мушак, камалак сингари лаҳзани обод қиладиган умри қисқа, маъзи пуч гўзаллик эмас, балки адабиётни безайдиган, умри боқий ва маъзи тўқ гўзалликдир.

30-йилларнинг бошида «Сўнги кеча» деган бир фильм кўрган эдим. Бу фильм ўттиз йилдан бери эсимдан чиқмайди, бунга бирдан-бир сабаб фильмдаги қари бир ишчининг аломат образидир.

Инқилоб арафаси. Қуролли қўзғолон кўтарган ишчилар фабрикантни қўлга олиб мактаб биносига қамашади ва унга бир кекса ишчини қоровул қилиб қўйишади. Икки олам вакилларининг бу учрашувда томшабин ишчи чолдан тахминан шу сўзларни кутади: «Сен текинхўр, йиллар давомида биз ишчиларнинг қонимизни

сўриб келдинг, энди салтанатнинг тугади, биз сен яратган оламга ўт қўямиз».

Бу ҳақ гап, бироқ ишчи бунақа гапларнинг яқинига ҳам бормайди, аксинча шундай одамнинг тепасида милтиқ кўтариб турганидан хижолат, унга яқинроқ боргиси, умрида эҳтимол кўрмаган, кўрган бўлса ҳам узоқдан қорасига кўзи тушган одамини яқиндан кўргиси, иложи бўлса, бой рўйхуш берса у билан бирпасгина гаплашиб ўтиргиси келади. Бунга унинг кўлидаги милтиқ, қоровуллик бурчи эмас, бойнинг салобати халал беради. Бой тилёғламачилик қилиб сўз қотганда, чел одам қаторига кириб қолгани, шундай одам сўз қотадиган бўлиб қолганига гердаиб ўзини йўқотади, бей бундан фойдаланиб: «Ҳаммамиз бир одаммиз-ку, мени қўйиб юбора қол», деганидагина ўзига келади, бурчини эслайди ва қаршисида душмани турганини кўриб, унга инқилобнинг содиқ солдати бўлиб қарайди. Бу инсоннинг қалбига чуқур қўл солиб, заргарнинг сабри-ҳафсаласи-ю, наққошнинг хунари билан оро берилган образдирки, бунақа образ асарнинг қаноти бўлиб, уни замондан-замонга, макондан-маконга парвоз қилдиради.

Бизнинг кинематографиямизнинг гўдаклик чоғларидаги асарлари, табиий мана шу қанотдан ёлчиган эмас эди, шунинг учун бу асарлар узоқ парвоз қилолмади.

Лекин бу санъатимиз ҳозир ўсмирлик чоғидаёқ қудратли қанот пайдо қилаётибди. Деярли ҳамма картиналаримиз иттифоқ доирасига парвоз қилаётгани, бир қанча картиналаримиз чет эл саҳнасига чиққанлиги шуни кўрсатади.

Янгидап-янги фильмларимиз қудратли қанотини ёзаётибди, булар жаҳонни айланиб чиқишига аминман.

1964.

ШАКЛ ВА МУНДАРИЖА ҲАҚИДА

(Езувчилар союзи партия ташкилотининг назарий семинаридаги нутқнинг тезиси)

Сўнги 25—30 йил мобайнида бирон киши шакл ва мундарижа бирлиги тўғрисида мунозара қилганини билмайман. Шакл ва мундарижа бирлиги бизнинг учун энг оддий ҳақиқатдир.

Лекин халқда «яқиндагики бўри емайди» деган мақол бор — бизда мавжуд бўлган ва ҳамиша кўз олдимизда турган формализмни пайқамаймиз.

Ҳозирги поэзиямизда икки хил вазн бор: бармоқ ва аруз. Бутун халқ ижодиёти, деярли бутун ҳозирги поэзиямиз бармоқ вазнида, бутун классик поэзиямиз ва ҳозирги поэзиямизнинг жуда оз қисми аруз вазнида ёзилган.

Бармоқ вазни бизнинг ўз вазнимиз бўлиб, ўзбек тилининг хусусиятига асосланган. Аруз араб ва форс тилларининг хусусиятига асосланган бўлиб, бизнинг тилимизга бегонадир.

«Бармоқ» тилимизга ҳамма тиллар ҳисобига бойиш имкониятини беради, «аруз» эса тилимизни мана шу имкониятдан маҳрум қилади. Аруз рус ва интернационал калималарни ҳамма вақт ҳам хушлайвермайди, бу сўзлар ё кўпинча вазни бузади, ё ўзи бузилади.

Шоир Лоҳутий тожик тилида, яъни она тилида ёзган:

Ало, духтар, ки Фарҳоди ту бошам,
Шикори чақми оҳуи ту бошам.
Гужо оям, киро бенам, чи созам,
Ки ман ҳам дар бригади ту бошам.

«Бригада» деган сўзнинг қай аҳволга тушганига эътибор беринг.

Арузнинг баҳри (тури) кўп, бир баҳрга тушмаган сўз бошқа баҳрга тушиши мумкин. Лекин «бригада» сўзи тушган баҳрга, масалан: «мотоцикл» деган сўз мутлақо тушмайди. «Мотоцикл» сўзи тушадиган баҳрга эса, «самолёт», «космос», «космонавт» деган сўзлар тушмайди.

Арузчилар: «Навой ўзининг зўр асарларини арузда ёзган», дейишади. Тўғри, лекин у замондаги тилимизнинг аҳволига бир кўз ташланг:

Ашриқат мин акси шамсул қаъс енворалҳидо,
Солики роҳи ҳақиқат ишқа айлар иқтидо...

Бундаги 10 сўзнинг 7 таси арабча, 1 таси форсча, 1 таси ўзбекча. Бундан соддароқ байтни олайлик:

Э, жамолинг, нозу ишванг бир-бирдан хуброқ,
Қоматинг марғубу андин пайкаринг марғуброқ.

Бундаги 9 сўздан 4 таси арабча, 3 таси форсча, 2 таси ўзбекча бўлиб, бунинг ҳам бири (андин) арузга мувофиқлаштирилган.

Ҳозирги арузчи шоирларни олайлик.

Ҳабибийнинг «Янги дунё» деган шеърида жами 92 сўз бўлиб, бунинг 31 процентини арабча-форсча калималар ташкил қилади.

Бармоқда ёзадиган шоир Шухратнинг «Илк томчи» деган шеърида жами 58 та сўзи бўлиб, буларнинг 8 процентини чет сўзлар ташкил қилади.

Арузчилар: «Классикларда ўзбекча сўзлар кўпчиликни ташкил қиладиган шеърлар ҳам учрайди», дейишади. Ҳақиқатан шундоқ, масалан, Навойда шундай сатрлар бор:

Храдманд чин сўздан ўзга демас,
Вале борча чин ҳам дегулик эмас.

Бу сатрлар, ҳақиқатан, деярли ўзбекча сўзлардан ташкил топган, лекин унинг ўқилишига диққат қилинг: ҳар бир сўз арузга мувофиқлаштирилиб, форсча талаффуз билан ўқилади.

Биз қўл вақт хонандаларни текст сўзларини бузиб ўқишда айблаймиз. Бунга сабаб шуки, ўша хонандаларимиз текстда учрайдиган кўп сўзларнинг маъносини билишмайди. «Бода ошом» (май ичувчи) — бода ашъом, «толиби нури чироғман» (чироғ нурига муҳтожман) — толиби нурли чироғман, «афғон» — авғон ўқилади.

Гап фақат шундагина эмас. Гап яна шундаки, арузнинг мусиқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадиятга алоқаси йўқ шеърлар кўпайиб кетаётибди.

Аруз қандай шакл эканини шундан ҳам билса бўладики, Иттифоқ адабиёти хазинасини бойитаётган, бу хазинадан баҳраманд бўлаётган шоирларимиздан биронтаси ҳам арузни ўзининг асосий ижодий йўли қилиб олгани йўқ, ҳолбуки, етук шоирларимизнинг ҳаммаси аруз вазида ёза олади.

Бундан кўп йиллар муқаддам бир мажлисда мен аруз ҳақида ўз мулоҳазаларимни айтганимда, мажлисга раислик қилган марҳум Ҳамид Олимжон менинг тезисларим ёзилган қоғознинг орқасига қуйидаги қайdlарни қилган:

1. Ҳозирги арузни қўлланишда илмий замин борми ёки бу қуруқ тақлид натижасими? Собир... китобий ва ҳаётий тамойил.

2. Арузга ҳавас ортувининг сабаблари нима? Қўшиқ, радио масалалари.

3. Тилнинг тозалиги учун кураш ва аруз.

4. Ҳозирги шеър соддалиги масаласи ва эски қолипланган иборалар масаласи надир?

Абдулла Қаҳҳор Тошкент
Абдулла Набиев номидаги
пионерлар уйидаги учра-
шувда.

5. Формализм масаласи.
 6. Ҳозир аруз адабиётнинг савиясини кўтараётими? Уйғун арузлари унинг ижодини кўтарадими?
 7. Ҳозирги адабиётимизнинг савиясини қайси тайин этади? Ҳар ҳолда арузни ишлатиш керакми?
 8. Янги ёза бошлаган ёзувчи қайсишдан бошлаши керак? Арузда ёзиш учун араб ва форс тилларни билиш масаласи. Бармоқда ёзмоқ учун ўзбек тили — онадан ўрганилган тилни яхши билиш шартлиги.
 9. Адабий асарнинг мазмуни ва бадиий тўқимасига кира билиш.
 10. Гимн масаласи.
- Бошқа етук шоирларимиз сингари Ҳамид Олимжон ҳам арузда бир-иккита шеър ёзган, шундоқ бўлса ҳам юқоридаги қайдлар унинг арузга салбий муносабатда бўлганини кўрсатади.
- Тилимиз арузнинг талабига зид йўлдан тараққий қи-

лаётибди, шунинг учун унинг поэзиямизда келажаги йўқ. Лекин бундан арузни мутлақо ишлатмаслик керак, деган хулоса чиқмайди, чунки транспорт туянинг аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам у ҳали яшаши мумкин, бир жойда бўлмаса бир жойда ҳамон қўл келиб туради.

Баъзи бир кишилар: «Бир вақтлар ёшлик қилиб Навоийга нотўғри муносабатда бўлган эдик», деган тўғри фикрнинг посангисига арузга бўлган муносабатимизни ҳам қўйиб юбормоқчи бўлишади. Биз арузга ҳеч қачон нотўғри муносабатда бўлган эмасмиз — ҳамма вақт уни музей экспонати ҳисоблаганмиз ва минбаъд ҳам шундай ҳисоблаймиз.

1963.

ТАЛАНТ—ХАЛҚ МУЛЛИ

Бир куни таниш бир режиссёрга эргашиб қотма ва қорача бир йигит келди. Режиссёр билан суҳбатимиз давомида бу йигит чурқ этмади, қадимги муллаваччалар сингари қўлни қовуштириб ўтирди ва режиссёр кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалганда, менга тортиниброқ бир даста қоғоз узатиб:

— Фурсатингиз бўлганда кўриб берарсиз,— деди.

Эллик саҳифадан ортиқроқ қўлёзмани кўз узмай ўқидим, яна ўқиб чиқдим. Авторни қидириб топдим, узоқ гаплашиб ўтирдик. Йигит хийлагина мулла экан. Ҳикоя бир оз таҳрир билан «Шарқ юлдузи» журналида, кейин русчага таржима қилиниб, «Дружба народов»да босилиб чиқди.

Кўпгина ёш ёзувчиларимиз шу ҳикоянинг авторни Учқун Назаров сингари талантининг ёлқини, катта ма-

данияти билан оиламизга кириб, дилларни қувонч ва ифтихор туйғусига тўлдираётибди.

Бейхтиёр кечаги кун эсга тушади.

20—30-йилларда жуда кўп киши адабиётга қадам қўйган эди, улардан чинакам истеъдод эгалари адабиётда мустақкам ўрин ишғол қилди. Булар адабиётимизнинг донғини чиқарди, бизда йўқ жанрларни эгаллади, тилимизни бойитди. Пушкин, Толстой, Шекспир, Лопе де Вега сингари жаҳон гигантларининг асарларини таржима қилишга қодир ва қобил қилди. Ҳозирги оқсоқолларимиз бунёд этган янги адабиётимиз иттифоқ халқларининг бойлиги бўлиб қолди.

Бироқ ўша вақтларда қўлига қалам олган кўпгина одамларнинг умумий савияси паст эди. Булар рус тилини билмаганлари сабабли рус ва жаҳон классикларидан баҳра олиш имкониятидан маҳрум эдилар. Лекин ўқиш-ўрганиш машаққатларига тоб берган, кунт қилиб маданиятини оширган кишилар муродига етди.

Кечаги кунни эслашдан мақсадим ёшларнинг ўсиши, камолоти, халқ маданиятини тараққий қилдириши учун нималар ва қандай имкониятлар муҳайё эканини пинҳанда қилишдир.

Киши шунга суюнадики, адабий ёшларимиз замонамизнинг талабини сезади, адабиётга унинг юксак ижтимоий-эстетик вазифасини идрок қилиб, олий мақсад учун курашда қўлидаги қурол эканини англаб қираётибди.

Ёшларнинг сараси ёшлигига риоя талаб қилмайди, ҳолбуки, илгарилари ёшликда ёшлигига, қариганида қариб қолганига риоя талаб қилиб ўтган кишилар оз эмас эди.

Ёшларимизнинг кўпчилиги дастлабки асарларидаёқ замонавий фикр-тафаккур, олижаноб ҳаққўйлнк, мавқенинг масъулиятини чуқур ҳис қилганини, сўз компо-

зициянинг заргари бўлишга интилаётганини кўрсатмоқда, ҳаммадан муҳими, ғоявий ва бадиний маҳоратга жило бериб, ҳаётнинг мағзига киришга, замонанинг муҳим масалаларига қўл уришга тиришаётибди.

Эркин Воҳидовнинг «Нидо» поэмасини олайлик. Поэманинг лирик қаҳрамони — уруш жафосини тортган, фашизмга қарши буюк жангда ҳалок бўлган одам. Унинг қалб садоси миллион-миллион кишиларнинг нидоси — урушга нафрати, ҳаққоний урушда ҳалок бўлганларнинг хотирасидир.

Абдулла Орипов «Темир одам» деган шеърда мураккаб техника сиридан воқиф бўлган, лекин инсоннинг қувончи, ғам-ғуссасига келганда қулоғи қар, тили лол бўлган, йиғлаган гўдакнинг бошини силлолмайдиган, онага таскин-тасалли беролмайдиган одамларга таъна тошини отади.

Ҳусниддин Шарипов шеърларида инсонни, унинг ақлини, меҳнатини, эзгулик ва адолатини куйлайди, улуғлайди.

Ўлмас Умарбеков «Севгим, севгим...» повестида одам боласига ишонч, одамлар қалбининг софлиги тўғрисида завқ-шавқ билан гапиради.

Талантли ёшларимизнинг муваффақиятларига суянганимиз ҳолда, ҳар нечук буларнинг олдига каттароқ талаблар қўйишимиз керак, деб ўйлайман.

Ёшларимизнинг ўсишида катта хавф бўлмаган тақдирда ҳам хавотирлик туғдираётган нарса нима? Юқоридега зикр қилинган ёшларни кўпроқ тилга олсам ҳам, мен айтмоқчи бўлган нарса кўп жиҳатдан ҳамма ёш ёзувчиларга тааллуқлидир.

Баъзи ёш ёзувчиларимиз биринчи муваффақиятдан кейин имиллаб қолишаётибди.

Ёзувчи биринчи қадамини илҳом билан қўяди, ик-

кинчи қадамини қўйгани эса ҳали илҳом келгани йўқ, илҳомсиз қадам қўйилганда тизза қалтирайди.

Қўнгилга тугиб, бойитиб юрилган ҳаётний тажриба сарф қилиниб ёзилган китобга яхши тақриз чиқади, автор ёзувчилар союзига қабул қилинади. Шу хилдаги ёзувчилар матбуотда кўриниб туришга уриниб баъзан кўп ёзишади, биринчи муваффақиятнинг кайфи билан масъулиятни унутиб қўйишади. Ҳолбуки, «кўриниб туриш» мақсадида ёзилган китоб авторни кўрсатмайди, балки кўмади. Ҳайриятки, бундай ёзувчилар бизда камдан-кам учрайди. Иккинчи китоб ҳамма ёшлар учун жиддий синовдир.

Ҳозир, омади гапни айтганда, Эркин Воҳидов билан Ҳусниддин Шаринов ўзларидаги бор куч-қувватни тўла ишга солишаётгани йўқ. Юқорида шеъри мақтов билан тилга олинган Абдулла Ориповда ўз талантига масъулиятсиз қараш ҳоллари сезилаётибди. Улмас Умарбековнинг биринчи йирик асари қўшиқдай қалбидан отилиб чиққан эди, ўзи яхши билмаган геологлар ҳаётиндан олиб ёзган асари эса зўрма-зўраки, тасодифий чиқиб қолди. Шукур Холмирзаев биринчи асарида ҳаётнинг бир парчасини гоят чиройли бир табассум билан чизиб берган эди, кейинги бир асарида воқеа қидириб қолгани сезилиб турибди. Учқун Назаров кейинги ҳикояларида биринчи ҳикояси даражасига яқин ҳам бормайди.

Зўрма-зўраки ёзиш, сувдан ҳолва ясаш, ҳаётний воқеаларни тополмай сохтагарчиликка берилиш сингари нуқсонлар хусусан ҳикоянависларда кўпроқ кўриняпти.

Аҳвол шу хилда кетаверса, қулф уриб ўсаётган бу ёшлар катта дарахтнинг тўнкасида битган новдага ўхшаб қолиши хавфи туғилмаса гўрга эди. Бу хавфни танқидчиларимиз аллақачонлар сезиб бонг уряпти. Шу ёшларнинг тенгқурлари бўлган танқидчилардан Умарали

Норматов билан Норбой Худойбергановлар ҳам шу хавфни сезиб, бунинг сабабини қидиради ва ёшларимизнинг бир зайлда қадам-бақадам олға силжишларига монелик қилаётган иллат уларнинг жўшқин ҳаётдан чеккароқда эканликлари деган хулосага келади. Бу хулосага қўшилмай илож йўқ. Ҳақиқатан, назарий билим ёзувчининг энг яхши фазилатидир, лекин назарий билимни кундалик ҳаёт бағрида, халқ ҳаётининг қаърида бевосита ақл-идрок ва меҳнат билан ортдириш керак. Ҳақгўй ёзувчи шунда ўсади, баркамол бўлади.

Талант учун энг хавfli шира «офарин»чиликдир.

Хайриятки, матбуотимиз, адабий жамоатчилик бунга яхши тушунади. Лекин баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлади: битта-иккита яхши шеъри билан диққатни жалб қилган ёш шоира Ойдин Ҳожиевага уч ой мобайнида бир неча газета ва журнал «Оқ йўл» тилади. Бу «офарин»лардан Ойдиннинг ўзи хижолат.

Албатта, шира нимжон ўсимликни енгади, бизнинг ёш талантларимиз нимжон эмас, лекин «офарин» айрим ёшларга винодай таъсир қилиши, кўпини маст-караҳт қилиб қўйиши мумкин. Хусусан, ўрта миёна асарларга ўқилган «офарин» бахил кўрнинг тилагига ўхшаб кетади: ҳасти ҳизир саҳрода бир кўрни кўриб раҳми келибди-ю: «Эй, бандан худо, тила тилагингни», депти. Кўр худодан кўзига нур тилаш ўрнига: «Эй ҳасти ҳизир, худодан тилаб бергин, оламдаги ҳамма одамларнинг ҳам кўзи кўр бўлсин-у, менинг алашим босилсин», деган экан.

Қарияларга чексиз ҳурмат шарқда ғоят кучли таомилдир. Бу ҳамма ҳавас қилса арзийдиган аломат таомил. Лекин бу таомил суяк-суягига сингиб кетган бир доктор ошнам бир кун шу таомилдан шикоят қилиб қолди. Унинг ҳовлиси узун тор кўчанинг охирида бўлиб, доктор ҳар кун ишга кетишида тор кўчада имиллаб ке-

таётган бирон мўйсафиднинг орқасидан тушиб қолар ва катта кўчагача шунинг қадамига қараб юрар экан.

Менимча бунда шикоятга ўрин йўқ, айб таомилда эмас, таомилни эътиқодга айлантириб олган докторнинг ўзида: мўйсафидга салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб ўтиб кетаверса ҳеч боқиси йўқ!

Бизнинг ёшларимиз таомилни эътиқодга айлантирмасликлари керак. Ҳурмат ўз ўрнида, мусобақа ўз ўрнида. Бу борада ёшларимиздан ўпкалашим керак. Кўп ёшларимиз илми, доно бўлгани, масъулиятли ҳунарнинг миридан-сиригача яхши билгани ҳолда адабий мунозараларда, муҳокамаларда кам иштирок қилишади, фикр-мулоҳазаларини ёнларига тугиб юришади. Қатнашганда ҳам қимтиниб, тортиниб, беадабчилик бўлмасин дегандай оқсоқолларнинг оғзига қарашади. Ҳолбуки оқсоқоллар сизларнинг фикр-мулоҳазаларингни, нимадан хафа, нимадан хурсанд эканликларингни, қандай қийинчиликлар тортаётганликларингни, бизнинг китобларимиз, суйган касбимиз ҳақидаги ўйларингни билгиси, жуда-жуда билгиси келади. Оқсоқоллар ниҳолларинизнинг ҳол-аҳволдан хабардор бўлишни, сизларга таълим беришигина эмас, сизлардан таълим олишни истайди. Келинлар касбкоримиз тўғрисида гурунглашайлик, тенг туриб мусобақалашайлик, талант халқ бойлиги, халқ мулки эканини назарда тутиб, бир-биримизга ёрдам қилайлик.

1965.

СУҲБАТ

Дўстлар, мени оқсоқол ёзувчилар қаторига қўшиб суҳбатга чақирганларнинг учун қуллуқ.

Лекин бунинг битта хижолатлик томони бор: мен

оқсоқол ёзувчилардан бўлганим билан ҳозирги ёшларга ўрнатганимча йўқ. Шу гапни ҳамма оқсоқол ёзувчилар тўғрисида ҳам айтсам бўлар, ҳеч ким: «Мени мустасно қилиш керак», демас.

Тўғри, оқсоқол ёзувчиларимиз катта иш қилишди: рус ва ўзбек классик адабиёти, халқ адабиётидан баҳра олиб, умуминсоний ғоя билан қуролашиб ҳозирги янги адабиётни яратди. Яхши, катта адабиётимиз борлигини, ривожланаётганини дўстларимизгина эмас, касбкори бизни ёмонлашдан иборат бўлган, бизни ёмонлаб нон топадиган душманларимиз ҳам тан олади.

Лекин ҳозирги адабиётимиз нақадар яхши, нақадар катта бўлмасин, келажакда яратиладиган буюк ўзбек адабиётининг пойдевори, фақат пойдевори бўлиб қолади.

Мен нима учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишига аминман?

Мен ҳозирги ёшларни ўзимнинг ёшлигимга, буларнинг дастлабки асарларини ўзимнинг дастлабки асарларимга қиёс қилиб, шундай ишонч пайдо қилдим.

Мен адабиётга ўртадан паст маълумот билан, биронта ҳам китоб ўқимасдан, рус тилининг фақат алифбесини таниб кирган эдим. Ёшлиқ йилларимни маълумот олишга, рус тилини ўрганишга, вақтида ўқилмай қолган китоблардан бир қисмини бўлса ҳам ўқишга сарф қилдим. Ҳозирги ёшлар адабиётга олий маълумот билан, рус тилини яхши билиб, болалик ва ўсмирликда ўқиладиган ҳамма китобларни хатм қилиб кирапти: ёшлиқ йилларини бор маълумотни чуқурлаштиришга, халқлар адабиётини ва жаҳон классикларининг гўзаллик сирларини очишга сарф қилаётибди.

Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда ҳам юзаки

тушуниб кирганман. Ешлик йилларимнинг кўп қисмини шуни билишга, чуқур тушунишга сарф қилдим.

1933 йилда иккинчи китобим — «Олам яшаради» деган ҳикоялар тўпламим босилиб чиқди.

Бу тўпламга биринчи қилиб қўйилган ҳикоя «Олам яшаради»да беш қиз, бир кампир ва бир йигитнинг суҳбати ҳикоя қилинади.

Бурунги эртақларда соҳибжамол қиз харидорлари олдига афсонавий шартлар қўяр эди, харидорлардан қайси бири шу шартларни бажарса, ўшанга тегар эди. Менинг қизларим ва кампирим йигитнинг олдига афсонавий эмас, замонавий шартлар қўйишади, ҳар бири унга учтадан савол беради:

1. Нима учун биз пахта экишга мунча аҳамият берамиз?

2. СССР нима учун миллатлар иттифоқига кирмайди?

3. Нима учун муштумзўрни синф сифатида битириш керак?

4. Социализм динни сиғдира оладими?

5. Халқ хўжалигини тараққий қилдиришда олти шартни айтиб беринг. (Хўжаликни тараққий қилдириш учун нималар қилиш керак?)

Йигит газетада ўқиганлари, радио ва лекцияларда эшитганлари асосида бу саволларга тўғри жавоб беради, яъни олти шартни айнан ўқиб беради.

Ҳозирги ёшлардан қайси бири адабиётни ва унинг пропаганда қуроли эканини шу хилда тушунади? Жонрид Абдуллахонов, Шукур Холмирзаев, Ўлмас Умарбековми? Ё Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Фарҳод Мусажоновми?

Буларнинг кўзида бу ҳикоя бир латифа эмасми?

Тенгқурларим орасида адабиётни, унинг вазифасини шу хилда тушунган бир мен бўлибманми?

Бир кунги газетада район колхозларида кузги шуд-

горнинг бориши ҳақида маълумот чиқди. Бунда планинг бажарилиши процент ҳисобида кўрсатилган эди. Мен колхозларнинг номини ўша вақтда расм бўлган «футуристик» шеър қолипига солиб, тиниш белгилари билан ажратиб, қўшиб қайта ёзиб чиқдим:

Октябрь...

Социализм!

Беш йиллик — қизил меҳнат...

Зарбдор, суръат—ғалаба,

Янги ҳаёт!..

Бу «шеърый парча»ни тенгқурларимдан бир шоирга кўрсатдим. Шоир «шеър»ни декламация қилиб ўқиди, яна ўқиди, ниҳоят, ўйчан: «Унча эмас» деди, «бу шеър эмас» деёлмади!

Ҳозирги ёш шоирларни шунақа янглиштириб бўладими? Қайси бирини янглиштириб бўлади: Ҳусниддин Шарипов, Жуманиёз Жабборов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Юсуф Шомансуров ё Сайёрними? Хайриддин Салоҳ, Эътибор Охунова, Ойдин Ҳожиева ё Гулчеҳраларни янглиштириб бўладими?

Ўша вақтдаги ёшлардан бири ёзган пьесада воқеа шундан иборат: муштумзўрнинг қизи фабрикага суқилиб кириб олади, бир қанча вақт ўтгандан сўнг ёт унсурлигини қилади: фабриканинг калитини ўғирлаб, одам боласининг хаёлига келмайдиган бир жойга яшириб қўяди; калит топилгунча фабрика тўхтаб қолади; синфий сезгир одамларнинг ҳаракати ва докторларнинг ёрдами билан калит топилади, фабрика юриб кетади!

Ёзувчининг фабрика тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг!

Яна бир ҳикоя: бировнинг уйига почтальон хат келтириб беради. Саводсиз хотин бу хатни эрининг ўйнашидан келган деб ўйлайди-ю, хатни кигизнинг тагига

қўйиб, олти ой савод мактабига қатнайди; саводини чиқариб, хатни ўқийди; ўқиб қараса: «Заёмингизга ютуқ чикди, фалон омонат кассада олинг», деган гап экан.

Бу ёшларнинг одам, ҳаёт тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг! Ҳозирги ёшлардан қайси бирига бу ҳол латифа бўлиб кўринмайди?

Бу хилдаги асарларнинг ўзига яраша танқидчиси ҳам бўлар эди. Бир ёш шоирнинг шеърларини таҳлил қилган бир танқидчи узундан-узун сўзидан хулоса чиқариб, шундай деган эди: «Шоир заводни илгари сиртидан кўрар эди, ҳозир унинг ичига кирди, шеърларида вагранка, дастгоҳ, динамо, мартен, кран сингари сўзлар кўплаб учрайди...»

Ҳозирги ёш танқидчилардан қайси бирини буларга қиёс қилиб бўлади, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажоновни, Норбой Худойбергановними?

Ҳозирги ёшларнинг билимли, маданиятли экани, адабиётнинг моҳияти ва вазифасини чуқур билганлиги устига устак яна учта олтин фазилати бор.

Б и р и н ч и ф а з и л а т: буларнинг дили ҳасад, бахиллик деган қабих туйғудан пок. Бу табиий бир ҳол, чунки чуқур билим, ҳақиқий талант эгаси ўз кучига, олдиндан кетаётганларга етиб олишига, бир сафда кетаётиб, ҳеч қачон орқада қолмаслигига ишонади. Маърифатсиз, талантсиз ёзувчи (ёзувчи эмас) эса, бировга етиб олишга ожизлик қилади-ю, уни чалиб йиқитишга, лоақал бўйнига кир латта илиб таъбини хира қилишга, юргани ҳалал беришга уринади. Ҳақиқий талант эгалари бир-бирига ҳасад эмас, ҳавас қилади, бир-бирининг ғайратини келтиради. Булар орасида рақобат эмас, жамиятимизни олға силжитадиган куч-мусобақа бўлади.

И к к и н ч и ф а з и л а т: ҳозирги ёшларимиз камтар, ҳар бир муваффақиятга бор имкониятининг «чаш-

на»си деб қарайди. Бу ҳам табний бир ҳол, чунки минг кетмон уришга, тоғни қўпориб ташлашга қодир одам бир кетмон уриб қўйиб керилмайди, ўзини елпимайди, таҳсин ва офарин кутмайди. Бир кетмон уриб, таҳсин ва офарин умидида атрофга қараган одам шу билан иккинчи кетмон уришдан ожиз эканини кўрсатади.

Адабиётимиз тарихида шундай ҳодисалар бўлган: ёзувчи битта асар ёзади-ю, мақтов кутиб атрофга қарайди, ҳеч ким эътибор қилмаса хархаша бошлайди, нима учун мен фалон рўйхатда йўқман? Нима учун мен фалон рўйхатда фалончидан кейин ёзилибман? Нима учун асарим газетанинг фалон саҳифасида эмас, фалон саҳифасида босилди? Нима учун китобимнинг муқовасига отим катта қилиб ёзилмайди? Нима учун фалон танқидчи мени кўтармайди?

Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради, яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмай қолади.

У ч и н ч и ф а з и л а т: ёшларимиз асарларини умум-адабиёт гази билан ўлчашни талаб қилишади, ёшига риоя қилиб, пастроқ талаб қўйишни ўзларига ор деб билишади. Ёзувчи ёшлигида ёшлигига риоя талаб қилса талантига шира тушади, эрта қарийди, кейин қарилгида қарилгига риоя талаб қилади-ю, умум-адабиёт газини кўрганида қунишади, инқиллайди... Бизнинг ёшларимиз той бўла туриб отнинг тепкисини кўтарадиган, чайир, чаққон, ҳар қандай катта галадан ҳам улоқни олиб чиқиб, халқнинг совринига сазовор бўладиган чавандоз отлар бўлиб етишяпти.

Мана шунинг учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар ярата олишига бунчалик аминман.

Энди мана шу ёшларга бир қанча тилагим бор:

1. Бугунги кунда рус тилининг аҳамияти тўғрисида

гапириш офтобнинг аҳамиятини тушунтиришдай бир гап. Мен шу муносабат билан бошқа бир нарсани айтмоқчиман.

Ўзбек адабиёти иттифоқ адабиётининг бир қисми, бу бойликнинг бир хазинаси. Бу хазинадан бутун халқлар баҳраманд бўлгандагина иттифоқ адабиётининг хазинаси бўлади. Афсуски, мана шу хазинанинг калити адабиётга узоқ қариндош одамлар, ҳатто бегона тилмочлар қўлида. Оқсоқол ёзувчиларнинг асарларини шу одамлар хомаки таржима қилишади. Биз, кўр бўлиб, бу таржималарни «аслига тўғри» деб қўл қўйиб берамиз. Англашмовчилик юз беради. Бадий таржимон баъзан гаранг бўлади, асарнинг тагига етолмаган сатрларини, ҳатто парчаларини ўчириб ташлайди, пачоқ жойларини текислаган бўлиб ўзидан қўшади... Биз оқсоқол ёзувчилар рус тилини мукамал ўрганган бўлсак, шу фожиани бошдан кечирмас эдик, асарларимизни рус тилига ўзимиз бадий таржима, лоақал хомаки таржима қилар эдик. Бу жафони биз оқсоқол ёзувчилар тортяпмиз, сизлар тортманглар. Сизлар, албатта, рус тилини биздан ўн ҳисса яхши биласизлар, лекин хазинанинг калитини қўлга олиш учун билимларинг ҳам кифоя қилмайди, рус тилини ўз она тилимиздай билишларинг керак.

Мен бу гапни фақат таржима важдан айтаётганим йўқ. Ёзувчи ўз она тилиси устига ўз замонасининг бой, маданий тилини билмасдан қанот боғламайди. Бунинг мисолини адабиётимиз тарихида, ҳозирги адабиётимизда ҳам кўришимиз мумкин. Рус тили бизнинг учун она сутидай озиқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма мода бор.

2. Адабиёт кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхон-

нинг кўнглига йўл топади, китобхоннинг кўнглида мева тугади.

Адабиётимизда илҳомсиз ёзилиб, китобхоннинг кўнглига йўл тополмаган, топа олмаётган, демак, адабиётдан беном-нишон кетган, кетадиган асарлар оз эмас.

Нима бўлиб илҳомсиз асар ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса, ёзганидан пушаймон, хижолат бўлади. Ўзи хижолат бўлиб юрган шундоқ ёзувчини яна хижолатга қўймаслик учун бировнинг отини ҳам, китобхонни ҳам тилга олмай қўя қолай. Бу тўғрида мисол ўзимдан ҳам топилади.

Мен «Олам яшаради» деган ҳикоям тўғрисида гапирдим.

Бу ҳикояни ёзгани менга нима илҳом берибди? Ҳамма газеталарда босилган, мажлисларда қайта-қайта изоҳ берилган, ҳатто плакат қилиб деворларга ёпиштирилган «олти шарт»ни илҳом билан айнан кўчириб, илҳом билан қаҳрамоннинг оғзига солибманми?

Тўпламда илҳомсиз, дардсиз ёзилган, демак, китобхоннинг таъби тортмайдиган бошқа «ҳикоя»лар ҳам бор.

«Афлотун муҳаббати»— заёмга ютуқ чиқиш эҳтимоли бор, заёмларингни сотманглар, деган гап.

Шубҳасиз, фойдали гап, лекин шу фойдали гапни кичкинагина хабар тарзида ёзиб: «фалончи заёмини сотиб юборган экан, шу заёмга катта ютуқ чиқди» деб газетага берсам яхшироқ бўлмасмиди?

«Икки қонун»— ароқ давлатга катта даромад беради, деган гап. Бу «ҳикоя»да расмий бир ҳужжатни баён қилганман.

Бу «ҳикоя»ларни ёзишда менга нима илҳом берган бўлиши мумкин?

Бу хилдаги «асарлар»нинг оддий, ғайри-бадний плакатлардан фарқи йўқ.

Албатта, плакатнинг ҳам фойдаси бор, лекин оддий плакат бадий асар деб тақдим қилинса, фойдадан кўра кўпроқ зарар етказди, чунки адабиётни, ёзувчини китобхон кўзида бебурд қилади.

Бу «ҳикоя»ларни ёзишда мени ишга солган нарса кўнгил туғени—илҳом эмас, биринчи муваффақиятнинг кайфи бўлди. Биринчи китобим тўғрисида унча-мунча яхши фикрлар бўлгандан кейин тезроқ иккинчи китобни чиқаришга, тўпламни мумкин қадар каттароқ қилишга, тезроқ катта ёзувчи бўлишга, тезроқ шуҳрат қозонишга бел боғладим. Бироқ, бу ҳаракат акс натижа берди: биринчи китобимга диққати жалб бўлган одамларнинг иккинчи китобим билан ҳафсаласини совутиб қўйдим. Шу ҳикояларга сарф қилган вақтимни, ҳафсаламни, тўккан кўз нуримни илҳом билан ёзилган битта ҳикояга сарф қилсам, камолот йўлида иккинчи қадамни босган бўлар эдим.

Афсуски, шу «ҳикоя»ларга узоқ-яқин қариндош асарлар ҳозир ҳам учраб туради: баъзан оддий хабарни чўзиб «ҳикоя», вази ва қофияга солиб «шеър» қилинади; баъзан оддий бир ҳикоя чиқадиган тановарни поэма шонига тортилади; баъзан ҳикоядан повесть, повестдан роман ясалади. Бундай чоқларда, шубҳасиз, илҳом бир чеккада қолиб кетади.

Илҳом деймиз. Ёзувчига илҳом қачон келади? Илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмайди. Илҳомни ёзувчининг ўзи қидириб бориши, топиши керак.

Илҳом деб аталган паризод, нозанин ёрнинг макони қаерда? Илҳомнинг макони халқнинг дилида — мажбурият эмас, зарурият, хоҳишга айланган меҳнатнинг шавкати, бахтиёр одамнинг қаҳқаҳасида, жабр-дийданинг кўз ёшида, ошиқ ва маъшуқларнинг кўзлари ва сўзларида, одамда меҳр ва ғазаб уйғотадиган ҳодиса

ва воқеаларнинг мағзида... Илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қўл солиши керак.

Халқнинг қалбига узоқдан қўл солиб бўлмайдн, қўл солиш учун унинг олдига бориш керак. Лекин боришда ҳам бориш бор, менимча, литфонднинг командировкаси билан умуман ҳаётни ўргангани борган ёзувчидан, ма-салан газетанинг топшириғи билан борган ёзувчи кўп-роқ манфаат кўради.

Бир нарсага эътибор қилинглр: ҳозирги оқсоқол ёзувчиларнинг ҳаммаси газетадан чиққан, камида га-зета билан мустаҳкам алоқада бўлган. Афсуски, кўп ёшларимиз ҳаётни разведка қилиш, илҳомланиш имко-ниятини берадиган газетадан қочишади, баъзи бир ёш-лар «фақат адабиёт» ёзишади.

3. Эртага буюк адабиёт ярата оладиган маърифатли, талантли ёшларимиз адабиётимизнинг шаънига гард қўн-дирадиган, санъаткорлик эмас, косибчилик маҳсули бў-либ майдонга келган нарсаларга мураса кўзи билан қарамасликлари керак. Рассом бозорда бўялган чиптага ғознинг сурати солинган маҳсулотни кўрса ғаши келади, ор қилади. Ҳайкалтарош бозорда — чайқовчининг қўли-да бўрдан ясалиб, у ёқ-бу ёғига қора бўёқ суртилган мушукни кўрса ғаши келади, орияти қўзғайди. Биз не-га адабиётда шунақа ғозлар, шунақа мушукларни кўриб ор қилмаймиз? Гўё замон мавзунда ёзилган кўп ашу-лаларнинг тексти бозордаги чайқовчи-санъаткорнинг ғозию мушугидан ортиқми?

Шу муносабат билан яна бир нарсани айтмоқчиман: сизлар шунча билимларинг, шундай дидларинг бўлгани ҳолда адабий ҳаётда фаол қатнашмайсизлар, ҳолбуки, тенгқурларинг, орқаларингдан келаётган ўсмирларгина эмас, биз оқсоқоллар ҳам ёрдамларингга муҳтожмиз.

4. Энди эшикни зич ёпиб, қулоқларингга айтадиган яна бир тилагим бор.

Эскичасига айтганда, худога минг карра шукурки, ҳозир ёшларнинг асосий кўпчилиги ичкиликдан ҳазар қилади, ичкилик ичишни айб, деб билади. Булардан биронтаси ичиб қўйса, дарров дув-дув гап бўлиб кетиши шунни кўрсатади.

Мана шунақа, баъзан ичиб қўядиган бир йигитга таъна қилсам, хижолат бўлди, хижолатдан чиқиш учун ерга қараб: «Илгариги ёшлардан ҳеч бири ичмаганми?»— деди. Аввало, одам ўз гуноҳини бошқа бировнинг гуноҳи билан ювмоқчи бўлиши чакки, чунки гуноҳни гуноҳ ҳеч қачон юва олмайди; ундан кейин, илгариги вақтда ичган ёшлар ичкилик фожиага олиб боришини кўрган эмас эди-да! Ҳозир ичкилик фожиаси кўз ўнгимизда турибди; ўша вақтларда ичган ёшлардан бири ичкилик орқасида, фақат ичкилик орқасида ҳалокатга учради; бири ичкилик орқасида хомакилигича қолди — қовун бўла олмади; бири ичкилик орқасида катта талантини буриштириб ўтирибди... Бу ҳол фожиа-эмасми?

Бундан ташқари ёзувчининг, ҳамиша халқ кўз ўнгида турадиган ёзувчининг маънавий қиёфаси деган гап бор. Ичкилик одамни ирkit, кишининг таъби тортмайдиган бебурд, субтсиз, ёлғончи қилиб қўяди. Ёзувчи эса покиза, чиройли, бурдли, субутли, ҳақгўй бўлиши керак.

Ҳозирги адабий ёшларимиз шубҳасиз, ўзига ҳам, адабиётга ҳам ғубор қўндирмайдиган ҳақиқий замона ёшларидир. Биз бир-биримизга катта меҳр қўйишимиз, бир-биримизни ҳар томонлама бойитишимиз, бир-биримизни бало-қазодан, ёмон кўздан сақлашимиз зарур, эртаги буюк адабиёт биносининг ҳақиқий меъморлари бўлишимиз керак. Шундоқ бўламиз, бунга бутун адабий жамоатчилик, бутун халқ катта ишонч билан кўз тутатибди.

1965.

Ё Н Д А Ф Т А Р Д А Н

Ҳаёт магнит — ўзига тортади, ёзувчи шу магнитни ўзига юқтира олсагина китобхонни ўзига торта олади.

* * *

✓ Яхши ёзолмаганлигини кечириш мумкин, лекин яхши ёзишни истамаганини кечириш мумкин эмас.

* * *

Бошқа ишга ярамай адабиётда танқидчилик қилиб кун кўриб юрган танқидчи, кўрқоқ қоровулдай ҳар шарпадан чўчиб шақилдоқ чалаверади.

* * *

Гуржистонда маданият тарихига онд бўлса, ўлган отнинг тақасини ҳам бахмалга қадаб осиб қўйишар экан.

* * *

Бу одам ёзувчилик меҳнатини фақат ёзишдан иборат, деб ўйлайди.

* * *

✓ Ит оғзини очмасдан ҳурди.

* * *

✱ Хўроз сурма ичгандай, бўйнини гажак қилиб оғзини катта очди-ю, лекин товуши чиқмади.

* * *

Ҳаммадан бир айб топиб оттириб юборса-ю, ёниб кетган уйнинг мўрисидай бўлиб адабиётда битта ўзи сўппайиб қолса,

* * *

Дон Кихот бўйи, бўйни, юзи, бурни — ҳаммаси узун, фақат ақли қисқа, холос.

* * *

Евтушенко сингари шоирлар, ёзувчилар кўнглида борини айтаётибди, холос, шунга мунча шовқин? Ахир булар кесак эмас-ку, ўт чиқса нима қипти!

* * *

Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосман!

* * *

Меннинг бир қариндошим бор, ёзувчи бўлиш учун илми ҳам, лаёқати ҳам бўлмагани ҳолда, ёзувчиликка ҳавас қилади; илми борлигини, бошқа одамларга қараганда адабиётга яқин эканини кўрсатиш учун ҳамма ерда «П» ўрнига «Ф» ишлатади.

* * *

Кишининг бир ғояга садоқати танлаган касби-ҳунари билан шу ғояга қай даражада яхши ва кўпроқ хизмат қилгани, қилаётгани билан ўлчанади.

* * *

Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас.

* * *

Лаганбардорнинг курортга кетган бошлиғига хати: «...Боқи сўзим шулким, Неъматжонингиз ширингина кайф билан келиб мени урди, чап бетимга икки, ўнг бетимга бир, жами уч шапалоқ тушди: Болагинанинг қўллат эмасин, деган мақсадда йиқилдим, бироқ йиқилиш-

да хатога йўл қўйганим учун зинадан юмалаб тушдим ва оқибатда қаншарим ёрилди. Кечирим сўрайман...

Шанба куни одамлар ишдан чиқиб кетаётган пайтда Улмасбоев Сизни бекордан-бекорга «бақироқ туя» деди. Мен унга бетўхтов зарба бердим: «Бақироқ бўлса ҳам, туянинг бори яхши», дедим. Бу гапим ҳаммага маъқул бўлди, ҳамма кулди, лекин Хусниддинов унча кулмади.— Сизга хусумати борлиги шундан ҳам маълум...»

* * *

✓ Сергап-эзма одамини суҳбатда изза қилиш, сергап-эзма нотикқа «қисқароқ бўлсин!» деб сўз ташлаш кифоя, лекин сергап-эзма ёзувчини албатта судга бериш керак.

* * *

Микроб қанчалик хавфли бўлса, уни шунчалик катта қилиб кўрсатадиган микроскоп керак. Сатира ўтига учраган киши виждони бўлса одамларнинг юзига қаролмайди, виждони бўлмаса оғзидан кўпик сочиб, ёзувчининг кетидан болта кўтариб югуради.

* * *

Адабиёт ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи слмага тушган қуртдан фарқ қилмайди.

* * *

Болалигимда бир картина кўрган эдим. Бош ролни Чарли Чаплин ўйнаган эди шекилли. Қаҳрамон ношуд, нотавон—ҳеч ишга ярамайди. Ниҳоят, бир қариндоши уни ўт ўчириш командасига ишга олади.

— Бу ерда нима иш қиламан?— деб сўрайди қаҳрамон.

— Мана бу шланг,— дейишади унга,— қаерда ўт ё тутунни кўриб қолсанг, дод солиб, сув сепаверасан.

Қаҳрамон шу ишга ярайди, лекин унинг олдида на чироқ ёқиб бўлади, на папирос чекиб—дод солиб сув сепаверади.

Фаросатда шунга тенг келадиган бақироқ нотик, бақироқ танқидчидан худо сақласин!

* * *

√ Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак. Лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур гапларнигина қолдириш учун талантнинг ўзигина кифоя қилмайди, инсоф ҳам керак.

* * *

Мен бу китобни не машаққат билан дўппимни ҳидлаб-ҳидлаб ўқидим.

* * *

Христиан дини пайдо бўлмасдан олдин халқ бутун кучини, қобилиятини, ўз ҳаётини гўзаллаштиришга берган экан, дин пайдо бўлгандан кейин халқдан чиққан талантлар талантини динни мадҳ қилишга берибди. Христиан динини буюк кучга айлантирган — рассом, меъмор, ҳайкалтарош ва меҳнаткашнинг қўли бўлса керак.

• * *

Инга, инга... Энг ожиз вақтларида кўкда жаннаг яратган, ўзининг келажагини худо қиёфасида тасаввур этган инсон туғилди. Инсоннинг кўзи ўткир, қўли узун, оёғи мингларча километр масофани бир қадам қилади, қулоғи юлдузлардаги шарпани эшитилади.

Инсон қаерда туғилди? Қай шаронгта туғилди?

Унинг биринчи сўзи — «инга»сини онадан бошқа ким, қайси раис, қайси директор, қайси мансабдор эшитди?

* * *

Зухра дунёда ҳеч нарсага, ҳеч кимнинг сўзига ишонмас, фақат «сен чиройлисан» деган товушгагина ишонар, лекин бу товуш қаёқдан, кимдан чиққанига қарамас эди.

* * *

Деразадан тушаётган ойдин қизнинг сочини, яланғоч елкасини ёритиб турар, ой бу оқшом фақат шунинг учун чиққанга ўхшар эди.

М У Н Д А Р И Ж А

Матёқуб Қўшжонов. Адабиёт жонкуяри	3
„Тортиқ“	14
Илҳом ва маҳорат самараси	18
Сохтагарчилик тўғрисида	21
Бадний очерк тўғрисида	27
„Ҳаёт қўшиғи“	34
Саволларга жавоблар	49
Болалар адабиёти тўғрисида	53
Биринчи домлам	56
Ёшлар билан суҳбат	62
Талант	71
Ҳиндистон хотираларидан	73
Бир хатга жавоб	78
Ўртоқ К. К.	80
„Шарқ юлдузи“ журналининг анкетасига жавоб	81
„Шарқ юлдузи“ нинг саволларига жавоблар	82
Замона ва адабиёт	83
Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталиги	85
Шижоат ҳақида	88
Китоб шавқ билан ўқилиши керак	94
Ашула тўғрисида	99
Тўйлар муборак	105
Уят	111
Улуғ ҳинди	115
Санъат асарининг қаноти	117
Шакл ва мундарижа ҳақида	119
Талант — халқ мулки	123
Суҳбат	128
Ён дафтардан	139